

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD. 03/30.12.2019.TAR.78.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ДЖУРАЕВ ХУСЕН ХАЙРУЛЛОЕВИЧ

БУХОРО ХАТТОТЛИК МАКТАБИ ТАРИХИ ВА УНИНГ МАДАНИЙ
ҲАЁТГА ТАЪСИРИ

07.00.01 – Ўзбекистон тарихи

ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PHD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Термиз - 2021

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати
мундарижаси**

**Contents of Dissertation Abstract of the
Doctor of Philosophy (PhD) on Historical Sciences**

**Оглавление автореферата
диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам**

Джураев Хусен Хайруллоевич

Бухоро хаттотлик мактаби тарихи ва унинг маданий ҳаётга таъсири..... 3

Khusen Khayrulloevich Djuraev

History of the Bukhara school of calligraphy and its influence on cultural life 23

Джураев Хусен Хайруллоевич

История Бухарской школы каллиграфии и ее влияние в культурную жизнь. 41

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ 45

**ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD. 03/30.12.2019.TAR.78.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ДЖУРАЕВ ХУСЕН ХАЙРУЛЛОЕВИЧ

**БУХОРО ХАТТОТЛИК МАКТАБИ ТАРИХИ ВА УНИНГ МАДАНИЙ
ҲАЁТГА ТАЪСИРИ**

07.00.01 – Ўзбекистон тарихи

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Термиз – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В.2018.1.PhD.Таг.235 рақами билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертацияси Бухоро давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, рус, инглиз (резюме)) Илмий кенгашнинг веб саҳифасида (<http://ik-tarix.nuu.uz>) ва “ZiyoNet” ахборот-таълим порталида (www.ziyounet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:	Хаитов Шадмон Аҳмадович тарих фанлари доктори
Расмий оппонентлар:	Қобулов Эшболта Отамуродович тарих фанлари доктори Воҳидов Шодмон Хусейнович тарих фанлари доктори, профессор
Етакчи ташкилот:	Навоий давлат педагогика институти

Диссертация ҳимояси Термиз давлат университети ҳузуридаги фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини берувчи PhD.03/30.12.2019.Таг.78.02 рақамли Илмий кенгашнинг 20 ____ йил « ____ » _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: Термиз шаҳри, «Баркамол авлод» кўчаси, 43-уй. Тел.: +99876 223-13-11; факс: +99876 221-76-90, e-mail: termizdu@umail.uz.)

Диссертация билан Термиз давлат университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (____) рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: Термиз шаҳри, «Баркамол авлод» кўчаси, 43-уй. Тел.: +99876 223-13-11.)

Диссертация автореферати 2021 йил « ____ » _____ куни тарқатилди.
(2021 йил « ____ » _____ даги ____ рақами билан реестр баённомаси).

С.Н. Турсунов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
раиси, тарих фанлари доктори, профессор

Х.Э. Холмўминов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
котиби, т.ф.н, доцент

Ш.Б. Шайдуллаев
Илмий даражаларни берувчи илмий кенгаш
кошидаги Илмий семинар раиси, тарих
фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон мамлакатларида XX аср охири – XXI аср бошларида юз берган ижтимоий иқтисодий, маданий-маърифий жараёнлар илм-фан тараққиётида юксак истиқболларни очиб бермоқда. Жаҳонда, айниқса, Шарқ дунёси маданий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган хаттотлик санъатини ҳамда китобат санъати оламининг таниқли ва машҳур хаттотлари меросини тарғиб қилиш долзарб бўлиб қолмоқда. Бу борада мирзамуншийлар ва саҳҳофлардан ёзма мерос бўлиб қолган нодир қўлёзмалар намуналарининг инсоният тараққиётидаги ўрни, улар яратган мактабларнинг бой тажрибаси, хаттотлик санъати услубларини аниқлаш, ушбу маънавий меросни асраб-авайлаш, келажак авлодга етказиш алоҳида аҳамият касб этади.

Шарқнинг Туркия, Эрон ва Япония каби мамлакатлари, шунингдек, Россия Федерациясидаги бир қатор илмий-тадқиқот муассасаларида нодир қўлёзма манбаларни гуруҳлаш, каталоглаштириш, тадқиқот қилиш, таъмирлаш, маънавий хазинаси сифатида келажак авлодга етказиш йўналишларида кўплаб илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Шубҳасиз, бугунги кунда хаттотлик ҳамда ҳуснихат тур ва услубларини тадқиқ қилиш, бирламчи манбалар орқали изланишлар олиб бориш, маданий меросни бугунги авлод орасида тарғиб қилиш билангина муаммонинг назарий жиҳатларини тўлиқ асослаш мумкин.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда амалга оширилаётган жадал ислохотлар шароитида замонавий хаттотлик санъатининг инсоният маданиятига таъсири, қадимий ёзма манбаларнинг сақланиши, хаттотлик санъатининг ўзига хос услуби, анъана ва мактаблари тарихини ўрганишга катта эътибор берилмоқда. “Ўзбекистондаги бир қатор диний марказ ва олий мактаблар қошида хаттотлик мактаблари очилиб, қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизими янада такомиллаштирилади. Юртимиздаги маданий меросининг дунё миқёсида эътироф этилишига пойдевор бўлади¹”. Шу маънода Бухоро хаттотлик мактабининг тарихи ва унинг маънавий ҳаётга таъсирини ҳамда ҳуснихат санъатининг тури ва услубларининг хусусиятларини ёритиб бериш юзасидан илмий тадқиқотларни янада чуқурлаштириш зарурати мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2019 йил 9 сентябрдаги ПФ-5815-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактабларни ривожлантириш агентлигини ташкил этиш тўғрисида”ги фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ҳамда соҳага оид

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тасвирий ва амалий санъат соҳаси самарадорлигини янада оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори. ПҚ-4688-сонли 2020 йил 21 апрель.

бошқа меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий, ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” дастурининг устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон олимлари китобат санъати, хусусан, шахсий кутубхоналар ва уларнинг эгалари, хаттотлар, саҳҳофлар, лаввоҳ, мусаввирлар, муқовасозлар ҳаёти ва ижоди, китобхонлик маданияти бўйича жуда кўп тадқиқотлар амалга оширилган. Жумладан, А.Семёнов, А.Язбердыев, М.Шакурий, О.Акимушкин, Р.Фрай ва Д.Джуразода кабиларнинг илмий изланишлари алоҳида эътирофга лойиқ².

Рус тарихчилари минтақа тарихи, хўжалиги, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганиш билан бирга манбашунослигида китобат ва хаттотлик санъати тарихини ўрганганлар. Чунончи, В.Бартольд, О.Сухарева, Г.Пугаченкова ҳамда Л.Ремпелларнинг тадқиқотларини келтириб ўтиш ўринли³.

Ўзбек ва шарқ миниатюра тарихи, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги маданий-маънавий муҳитнинг асоси бўлган хаттотлик мактаблари, китобат ва кутубхона ишига ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришларнинг таъсирини ёритиб беришда Қ.Муниров, А.Муродов, Э.Исмоилова ва Н.Комилов кабиларнинг хизматлари катта бўлди⁴. Бухоро амирлиги тарихи билан боғлиқ маълумотлар В.Сааков, Ш.Воҳидов, З.Чориев, Р.Бойтуллаев, Г.Остоноваларнинг тадқиқотда бир қатор маълумотлар берилган⁵. Хусусан, Л.Холназарованинг илмий ишлари Бухоро амирлигидаги

² Семёнов А.А. О Среднеазиатской бумаге. Ахбороти академияи Фанҳои РСС Тоҷикистон. (шўъбаи фанҳои ҷамъияти), “Известия” академии Наук Таджикской ССР. (отделение общественных наук). 1 (32). Душанбе – 1962. – С. 16., Язбердыев А. Книжное дело в древней Средней Азии. Изд. «Билым» АН Туркменистана. 1992. – 323 с., Мухаммаджон Шакурий – филология фанлари доктори Тоҷикистон Республикаси Фанлар академияси, академиги. Садрӣ Зиё. Фавоиди Зиёия. Душанбе. 1998. – Б. 21., Акимушкин О.Ф. Казӣ Аҳмед б. Хусайн ал-Хусайни Куми. Трактат о каллиграфиах и художниках. – М.: Садр. 2016. – 484. с., Фрай Р.Н. Бухара в средние века. – М.: Центрополиграф. 2018. – 222 с., Джуразода Джемшед Хабибулло. О каллиграфии и каллиграфиах Бухарского эмирата второй половины XVIII – середины XIX вв. – журнал Scientific Notes. Учёные Записки Номаи Донишгоҳ 51 №2 (55), 2018.

³ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л.: 1927. – 350 с., Сухарева О.А. Бухара XIX начала XX в. – М.: Наука. 1966. – 166 с., Она же: К истории городов Бухарского ханства. (историко-этнографические очерки) – Т. Изд.АН УзССР: 1958. – 145 с., Квартальная община позднефеодалного город Бухары. (в связи с историей кварталов). – М.: Наука 1976. – 370 с., Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии, (Древность и средневековье) – М. Искусство, 1982. – 288 с.

⁴ Муниров Қ. Шарқ қўлёзмалари. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси. 1962. – 37 б., Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъат тарихи. – Т.: Фан. 1971.– 196 б., Исмоилова Э. Искусство оформление среднеазиатской рукописной книги XVIII-XX вв. – Т.: Узбекистан. 1982. – 255 с., Комилов Н. Бу қадимий санъат. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1988. – 295 б.

⁵ Сааков В. История Бухары. – Т.: Шарқ. 1996. – 174. с., Воҳидов Ш., Чориев З. Садр-и Зиё и его библиотека. Из истории книги и книжной культуры в Бухаре в начале XX века. / Книги, библиотеки,

китоб маданияти ва китобат санъати ҳақида манбавий маълумотлар берилганлиги билан аҳамиятлидир⁶.

Абдулғафур Раззоқ Бухорий “Хуснихат дурдоналари” (настаълик хати қоидалари) ва “Шарқ хаттотлик ва миниатюра санъатидан намуналар (VII – XXI асрлар)” альбомида шахсий коллекциясидаги VII асрдан XXI асргача бўлган хат намуналарини мисол сифатида кўрсатиш мумкин.

Диссертацияни ёзиш жараёнида номлари кўрсатилган ва бошқа бир қатор ўзбек ҳамда жаҳон тилшуносларининг илмий изланишлари эътиборга олинди. Тадқиқотимизда мазкур йўналишда бажарилган ишлардан фарқли равишда, Бухоро хаттотлик мактаби тарихи ва унинг маънавий ҳаётга таъсири монографик тарзда текширилган.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Бухоро давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ «Ёзувчи индивидуал услуби, маҳорати хусусиятларини очиш ва умумлаштириш» (2016-2021 йй.) мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади. Бухорода яратилган нодир қўлёзма, тошбосма манбаларни жамлаш, тадқиқ этиш ва хаттотлик мактаби намуналарининг маънавий-маданий ҳаётга таъсирини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди бир қатор музей ва кутубхоналарда сақланаётган бухоролик хаттотларнинг қўлёзма асарлари ҳамда улар томонидан кўчирилган китоблар ҳақидаги маълумотларни ёритиш;

Бухорода китобат иши ва қўлёзма китобат санъатининг хусусиятларини аниқлаш ва қиёсий таҳлил асосида далиллаш;

Бухоро амирлигида яратилган хаттотлик намуналарининг таҳлили орқали қўлёзма китоблар аҳамиятини очиб бериш;

Бухорода китобат ишининг ривожланиш босқичлари, айниқса унинг XIX-XX асрлар даври тарихи, шунингдек, етакчи хаттотлар ҳаёти, уларнинг мактаблари ва хат ёзиш услубларини ёритиш;

Бухорода давлат ва шахсий кутубхоналар фаолияти, хаттотлик мактабининг инсон маънавияти ҳамда китобхонлик маданиятига ижобий таъсирини очиб бериш.

Тадқиқотнинг объектини Бухоро хонлиги ва амирлик даврида китобат қилинган қўлёзма манбалар, насрий баёнлар ҳамда хорижда эълон қилинган манбалар ташкил этади.

Тадқиқотнинг предметини Бухоро хаттотлик мактаби ва унинг ижодий йўналишлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда тарихийлик, тизимлилик

каталоги. Книга 1. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. – 352 с., Бойтуллаев Р., Остонова Г. Мозий дафтаридан саҳифалар. – Т.: Ўзбекистон. 2010. – 231 б.

⁶ Холназарова Л.С. История книжного дела и библиотековедения в Бухарском эмирате в XIX-начале XX в. Авторефер. дисс. ... на соиск. учён. степ. канд. ист. наук. – Т.: – 2011. – 24 с.

ҳамда қиёсий, муаммовий-хронологик таҳлил ҳамда холисоналик усулларида фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Бухоро хаттотлик санъатида XVI-XX асрларда Мир Али Ҳиравий Фатҳободий, Мир Убайд Бухорий, Домло Бобобек ва Шарифжон Маҳдум Садр Зиё каби машҳур хаттотлар асос солган йирик тўртта мактаб мавжуд бўлганлиги исботланган;

Шарқ хаттотлик мактабининг етти хат турига асосланган 36 хат услубларидан айнан Бухоро хаттотлик мактабида “Настаълик”, “Насхий Бухорий” ва “Терма дуднавис” услубларидан кенг фойдаланилгани асосланган;

XVI асрдан бошлаб Бухоро хаттотлик мактабида китобат қилиш ишларида “Абри баҳор” (қоғоз безаш) санъати услуби кашф этилиб, амалга кенг тадбиқ қилинганлиги очиқ берилган;

Бухоро хаттотлик мактабида янги “Пойгир” услуби кашф этилгани, у орқали китоб саҳифаларини рақамлаш ҳамда моҳир хаттот Мир Убайд Бухорийга тегишли “Насхи Бухорий”нинг бошқа хат турларидан фарқли жиҳати яъни, “насх” ва “настаълик” хат турлари бирикмасидан ҳосил бўлган ўзига хос жиҳатлари исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Бухорода хаттотлик мактаби, унинг шаклланиши ва ривожланиши босқичлари, ҳозирги ҳолати, қўлёзма нодир намуналарни безаш санъати, китобга муносабат ва китобхонлик маданиятининг шаклланганлиги ёритилган;

Ўзбекистонда унутилаётган хаттотлик мактабининг асрий анъаналарини сақлаб қолиш ва тиклаш каби тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган;

Бухоро хаттотлик мактабининг давлат, нодавлат ҳамда нотижорат ташкилотлар фаолияти билан мувофиқлаштиришга қаратилган давлат дастурининг амалий аҳамиятга эга эканлиги асосланган;

Шарқ миниатюра тарихи ва хаттотлик санъатининг маънавий ҳаётга таъсири, ёш авлод қалбида муҳаббат туйғуларини юксалтиришда катта аҳамият касб этиши исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги тарих фанида тан олинган ёндашув ҳамда усулларнинг қўлланилганлиги, катта ҳажмдаги қўлёзма манбалар таҳлил қилинганлиги, кўп турдаги тарихий адабиётлардан фойдаланилгани, илмий хулосалар бирламчи манбаларга асосланганлиги, хулосада келтирилган тақлиф ва тавсияларнинг амалиётда жорий этилгани, танланган муаммони қиёсий ўрганиш ҳамда хулоса бериш мақсадида Бухоро давлат музей-қўриқхонасидаги араб ёзувидаги қўлёзмаларни ўрганиш илмий маркази фондида сақланаётган қўлёзма ҳужжатлар қўшимча ва ёрдамчи манба сифатида ўрганилганлиги ҳамда назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти Шарқ ва Бухоро хаттотлик санъати тарихига оид илмий-назарий ҳамда услубий ёндашувларини янада мукаммаллаштиришга хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти “Ўзбекистон тарихи”, “Манбашунослик ва тарихшунослик”, “Ўзбекистон давлатчилиги тарихи” фанларидан дарслик ва қўлланмаларнинг янги авлодини яратишда, илмий-маданий, жараёнлар тарихини тадқиқ этишда, улар асосида таҳлилий маълумотлар тайёрлашда муҳим манба сифатида хизмат қилиши билан ифодаланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Бухоро хаттотлик мактаби тарихи ва унинг маданий ҳаётга таъсирини тадқиқ этиш натижалар бўйича ишлаб чиқилган илмий хулосалар ва таклифлар асосида:

Бухоро хаттотлик мактабининг Настаълиқ, Насхий Бухорий ва Терма дуднавис каби хат услублари тўғрисидаги амалий хулосалардан “Ўзбекистон обидалардаги битиклар” туркуми остидаги китоб-альбом (14 жилдлик, Тошкент: “O‘zbekiston”, “Uzbekistan Today”, 2011-2016)да келтирилган тасаввуф шайхлари макбаралардаги битикларни, шунингдек, бошқа обидалардаги сўфиёна битиклар тўғрисидаги маълумотларни тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлигининг 2019 йил 10 январдаги 01.12.10-128-сон маълумотномаси). Илмий ишдаги хулосалар ва таклифлар Ўзбекистон тарихий обидаларидаги битикларнинг халқимиз маънавий меросидаги ўрнини аниқлашга, ёш авлодни ватанпарварлик, миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашга йўналтирилган тадбирларни ишлаб чиқишга хизмат қилади;

XVI-XX асрларда Бухоро хаттотлик мактабининг асосчилари, жумладан, Мир Али Ҳиравий Фатҳободий, Мир Убайд Бухорий, Домло Бобобек ва Шарифжон Махдум Садр Зиё кабиларнинг хуснихат санъати тарихи ҳақидаги маълумот ва хулосалар, уни тадқиқ этиш борасидаги таклиф ва тавсиялардан нодир қўлёзма асарлар ҳамда Ўзбекистондаги меъморий обидалардаги битикларни тадқиқ этишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлигининг 2019 йил 10 январдаги 01.12.10-128-сон маълумотномаси). Натижада хаттотлик санъатининг маънавий ҳаётга таъсири, Ўзбекистоннинг буюк тарихи, бой маданий ва маънавий мероси билан кенг ҳамда чуқур таништиришга хизмат қилади;

Бухоро хаттотлик мактаби ва унинг маданий ҳаётга таъсири бўйича тўпланган маълумотлар ва илмий хулосалар асосида Бухоро вилоят телерадио компаниясининг “Менга сўз беринг”, “Паёми рўз”, “Ассалом, Бухоро” ва “Муносабат” телекўрсатувларини тайёрлашда фойдаланилган (Бухоро вилояти телерадиокomпаниясининг 2018 йил 17 декабрдаги 1/586-сон маълумотномаси). Натижада томошабинларга Бухоро хаттотлик мактаби анъаналари ва ҳозирги ҳолати ҳақида янги маълумотлар бериши билан бирга, ёшларимиз онгига миллий ғурур, миллий ифтихор ва Ватанга садоқат

туйғуларни сингдиришга манбавий асос бўлиб хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари асосида 8 та илмий-амалий анжуманларда, шу жумладан, 2 та халқаро илмий-амалий анжуман ҳамда 6 та республика илмий-амалий анжуманларида маърузалар қилинди ва апробациядан ўтказилди.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 1 та монография, 1 та рисола, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш учун тавсия этилган нашрларда 5 та ва хорижий журналларда 8 та мақола чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса ҳамда фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати, шунингдек, иловалардан иборат. Диссертациянинг тадқиқот қисми 157 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, диссертациянинг мақсад, вазифалари, объект, предмети тавсифланган, республика илм-фан ҳамда технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиқ берилган, мавзу бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳланган ҳамда муаммонинг ўрганилганлик даражаси таҳлил этилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Бухорода хаттотлик мактабининг шаклланиши ва дастлабки босқичлари”** деб номланган биринчи боби уч параграфдан иборат.

Биринчи параграфда **“Ўрта Осиёда дастлабки хат турлари, услублари ва хаттотлик мактаблари”** мавзу бўйича уйғониш даврида Ўрта Осиё, хусусан, Бухорода хаттотлик санъатининг тараққий этиши. Шу ўринда хаттотлик санъати ҳақида қисқача тариф берадиган бўлсак, хаттотлик (араб. – хуснихат ёзувчи), каллиграфия – ёзув (хат) санъати, китоб кўчириш ва меъморий иншоотлар, бадий буюмларнинг китобаларини яратиш касбидир. Ёзувнинг пайдо бўлиши натижасида юзага келган. Айниқса, араб ёзувининг кенг тарқалиши туфайли хаттотликнинг ривожланиши жадаллашган. Ўрта Осиё халқлари муомаласидаги қадимий уйғур, ўрхун-энасой, суғд, хоразмий ёзувлари истеъмолдан чиқиб, VII аср охиридан араб ёзуви илму-фан ва давлат ишларида расмий ёзувга айланган. Араб алифбосининг дастлабки намуналари ҳақида бизгача жуда кам маълумот етиб келган. Айрим манбаларда унинг илк намунаси сифатида VII – VIII асрларда “Ал-хутут ас-

сабъа”, яъни “етти хат” хати тилга олинган⁷. Улар: محقق – Муҳаққак хати, ثلث – Сулс⁸, توقيع – Тавқиъ хати, رقايع – Риқоъ, ريحاني – Райҳоний, نسخ – Насх⁹ ва تعليق – Таълиқ хатлари. Абулъл бу хатни куфий ва паҳлавий¹⁰ хатларининг шохчаларидан олиб, форсча ёзмоқ учун ишлаб чиққан. Аммо барчаси асосий ўша олти қаламдан иборат бўлган хат усулига бориб тақалган. Қуйида ушбу хат тур ва услубларининг номланиши: شڪسته Шикаста, نستعليق Шикаста настаълиқ, سنبلې Хатти сунбули, ميخى Хатти меҳи¹¹, جلى ديوانى Жали девони, ижозат, риқъо ва шажари¹², زلف Зулф, اويغرى Уйғури¹³, مسلسل نستعليق Хатти мусалсал настаълиқ билан¹⁴, مارقه Хатти мориқа¹⁵, رموزان Румузод хатлари¹⁶, صنعتلى كوفى Санъатли куфий хати¹⁷, شاهى Хатти шоҳий, хатти Бобирий¹⁸, ناخن Тирноқ билан бўртириб ёзиладиган хат. طغرا Хатти туғро, дебож, хатти нохун ва бошқалар.

Ёзув ва китоб кўчиришга эътиборнинг ортиши туфайли Хуросон ҳамда Мовароуннаҳр ҳудудида бир неча хаттотлик мактаблари вужудга келган. Улар:

- 1) Ҳирот хаттотлик мактаби;
- 2) Бухоро хаттотлик мактаби;
- 3) Хоразм хаттотлик мактаби;
- 4) Фарғона (Кўкон) хаттотлик мактаби;
- 5) Самарқанд хаттотлик мактаби;
- 6) Тошкент хаттотлик мактаби.

Ҳинд хаттотлик мактаби асосан, Ҳирот, Табриз, Бухоро ҳамда Самарқанд хаттотлик мактаби таъсирида тараққий этган¹⁹.

“Бухорода хаттотлик мактабининг вужудга келиши ва дастлабки ҳуснихат соҳиблари” деб номланган иккинчи параграфда Сомонийлар ҳукмронлиги даврида (874-999) Бухоро йирик диний илмлар маркази ва хаттотлик мактабининг ибтидосига айланган. IX – X асрларда маданий ривожланишнинг муҳим қисми бўлмиш библиографик, жўғрофий луғатлар, ҳар хил антологияларнинг кўплаб ёзилишида ўз ифодасини топган. Китобга бўлган қизиқиш, уларни тўплашга интилиш, китоб бозорлари, махсус

⁷ Жалолиддин ал-Сиватий, Асъаф ул-мубто бар холи ал-муто, 1928, № 7812. جوامع الكلم فى المو اعظ و الحكم فى يوم. على يد الفقير عبدالمنان حاجى بن عبدالوهاب المرحوم الشاشى الحمدلله اول و الاربعاء قبيل العصر من شهر ذى الحجة المبارك سنة 1367 هجرية. آخر.

⁸ Муҳаммад Гиёсиддин, Гиёс ул-луғат, Конпур, 1875.

⁹ Муҳаммад Шариф Садр Зиё, Тазкират ул-хаттотон, ЎзФАШИ, инв. №1304, 68.вар; Давеш Муҳаммад Бухорий, Фаводий ул-хутут, ЎзФАШИ, инв. № 2617. 18-19. вар.

¹⁰ Паҳлавий хати Михий, Бараҳмий ва Хуруший хатларининг хатти расмисига ўхшашдир (Анжуман ориан Доирот ул-маориф, Қобил, 1956, инв. № 15696, III жилд, 420. вар).

¹¹ Ойнаи ирфон, Муталлимин ва муаллимин. № 8777, 5-сон, 32. вар.

¹² Қомуси Исмоний, Али Саъидий, № 1698, 18. вар.

¹³ Исҳоқхон. Жомеъ ул-хутути № 621, 59, -в. 122-123. вар.

¹⁴ Мирсиддиқи Хашмат, Тазкират ул-салотин, № 34, -в. 2. вар.

¹⁵ Исмоилий Ҳаққи, Тадрисоти ибтидоия, № 13177. -в. 112, 120-123. вар.

¹⁶ Муҳаммад Хафид, Дуррул мунтаҳаббот, № 2282. вар.

¹⁷ Аҳмад Рафик, Тарихий умумий, № 1760, -в 446. вар.

¹⁸ Муҳаммад Тохир, Ажойиб ут-табакот, № 2797. вар.

¹⁹ Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Шарқ хаттотлик ва миниатюра санъатидан намуналар (VII-XXI асрлар) альбом. Ўзбекистон маданияти ва санъат форуми жамғармаси Васийлик кенгаши. – Т.: 2011. – Б. 12.

кутубхоналарнинг вужудга келиши бу давр маданиятининг муҳим қисми бўлган.

Бухоро хаттотлик мактабининг дастлабки хуснихат соҳиби Муҳаммад ал-Муродий – IX асрда яшаган Бухоронинг етук хаттот ва шоирларидан, Абу Абдуллоҳ Рудакийнинг дўсти, у шу ерда туғилиб ўсган. Замонасининг йирик шоирлари билан мулоқотда бўлган. У икки тилда, асосан, араб баъзан форс-тожик тилларида ижод этган. Қасидалар, давлат идораларида ишловчи ходимлар ҳақида сатиралар ҳам ёзган. Ўрта Осиёда ва бутун мусулмон дунёсида таниқли бўлган тарихчи, адабиётшунос ҳамда фикршунос олим Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний (1113-1167)нинг фикрича: “Абу Бакр ал-Хоразмий ал-Баракий²⁰ машҳур адиб, шоир ва суфий бўлиб, буюк файласуф Абу Али ибн Синонинг устози бўлган. Унинг нафис ва чуқур маъноли шеърлари халқ орасида кенг тарқалган. Ибн Сино устозининг шеърий девонини ўз қўли билан кўчириб ёзган”²¹. Ушбу фикрдан маълум бўладики: Абу Али ибн Сино устози Абу Бакр ал-Хоразмий ал-Баракийдан хаттотлик санъатини ўрганиб, моҳир хуснихат соҳиби бўлган.

Ўрта Осиёда хаттотлик санъатининг кенг тараққиёти Темур ҳамда темурийлар давридан бошланган. Темурийлар даври (1370-1506)дан бошлаб туркий – ўзбек тилида китоблар яратилишига алоҳида эътибор берилган. Сарой кутубхоналари ҳамда нуфузли шахслар учун тайёрланган қўлёзмалар китобат санъатининг юксак намунаси даражасида яратилган. Темурийлар даври маданияти равнақида хаттотлик санъатининг ўрни ҳам алоҳидадир. Бу даврда илм – фан ҳамда адабиёт билан бир қаторда китобат санъати, яъни қўлёзма асарларни кўчириб ёзиш ва у билан боғлиқ бўлган хаттотлик, мусаввирлик, лаввоҳлик, саҳҳофлик, муқовасозлик санъати ҳам ниҳоятда тараққий этган.

XVI асрда Темурийлар салтанати инқирозга юз тутиб, сиёсий ҳукмронлик Шайбонийлар қўлига ўтиши билан Бухорода маданий ҳаёт маълум даражада тараққий топади. Ҳирот хаттотлари, мусаввирлари ҳамда маданият арбобларидан бир қисми Бухорога кўчиб келган. У ерда Бухоронинг ўзига хос бўлган янгича китобат ва хуснихат санъати тараққий этиб ривож топган.

Бухоро тарихи, маданияти ҳамда меъморчилигида Шайбонийлар сулоласининг уч вакили алоҳида ўрин тутади. Убайдуллоҳон (1512 йилдан бошлаб Бухорони бошқарган, 1533-1540 йиллар эса бутун ўзбеклар хони – Олий ҳукмдор бўлган) Шайбонийхон ҳалок бўлгандан кейин ўзаро урушларга чек қўйган ва Бухоро биноларини тиклашга бор куч-ғайратини сарфлаган саркарда ва баҳодир. У “Убайдий” тахаллуси билан шеърлар ёзган. Уни шахсан билган замондошларининг хотираларига қараганда, бу ҳукмдор ўз даврининг илғор ва етакчи сиймоси бўлган. Унинг “маданий савияси

²⁰ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хоразмий ал-Баракий Хоразм аҳлидан бўлиб, адиб, имом-хатиб, чиройли сўзловчи, хаттот ва фақиҳ олимлардан бўлган. Илм талабида Ироққа сафар қилган. Маккаи мукаррамада ҳам бўлиб, ҳаж қилган. Кейинчалик Бухорода муқим яшаган. <http://savollar.islom.uz/>.

²¹ Самъоний. Ал-Ансоб. 2 – жилд. Байрут. 1981. – Б. 161.

темурийлар раҳнамолари саводхонлик даражасидан асло қолишмасди” ҳамда у “Ўз кутубхонасига кўпроқ эътибор берар эди”²².

Мир Али Ҳиравий (Фатҳободий) – Мир Али Котиб Ҳиротда туғилиб, кейинчалик Бухоро шаҳрининг Фатҳобод мавзеида умрининг охирига қадар яшаган. Мавлавий Жомийнинг “Субҳат ул-аброр” асари²³. Жавоҳир рақамли зарринқалам котиб, яъни замон яғонаси ҳамда даврон нодири, жаҳон котибларининг бошлиғи, ўз даври хаттотларининг пешвоси, олам хушнависларининг пешқадами, бани Одам хушхатларининг қибласи, мумтоз хаттотлар устози, хушнавислар аълоси, чакқон қўлли хаттотлар тан берган, нозик рақамли қалам эгаси, санъаткор котиб, моҳир сўзамол, қалам иқлимининг ҳокими, хат ўлкасининг амири, ойдин китобат соҳаси асосчиси Мавлоно Мир Али Котиб Фатҳободий хати билан битилган. Мир Али Ҳиравий Нақшбандий тариқати ихлосмандларидан бўлиб, عبد الرحمن جاملى, Абдурахмон Жомийнинг تحفة الا حرار “Тухфату-л-аҳрор”²⁴ (Аҳрорлар учун тухфа) асарини Акбаробод (Ҳиндистонда) чиройли настаълик хатида кўчирган.

Мазкур бобнинг учинчи параграфида **“Бухоро хаттотлик мактабининг намояндалари ва уларнинг фаолиятига тавсиф”** ҳақида сўз юритилади. Тарихдан яна шу нарса маълумки, ўрта асрларда яшаган бир қанча олим, шоир, фозил кишилар ёшлиқдан хаттотлик санъатини эгаллаб, кейинчалик мирзамунший, котибликда ҳам ном чиқарганлар. Бундай улуғ зотлар фақат ўз асарларинигина китобат қилмасдан, балки бошқа муаллифлар асарини ҳам кўчирганлар. Масалан, Мирзо Исматуллоҳ Мунший, Содик Мунший Жондорий, Мир Маъсум Бухорий, Аваз Бадали Бухорий, Ҳожи Ёдгор, Домло Бобобек, Абдулмажид Маҳдум Бухорий, Субҳонқули, Мирзо Мавлон Бухорий, Абдулваҳҳобхўжа, Абдулқодирхўжа, Мирзо Муҳаммадҷон, Мирзо Исҳоқ каби зарринқалам соҳиблари – моҳир хаттотларнинг номлари тез-тез учраши бунинг ёрқин далилидир. Ўша даврда Бухорода куфий, сулс, ғубор, насх ҳамда настаълик хатлари жуда ривожланган.

Бухоро хаттотлик мактабининг XVI асрдан XX асрга қадар моҳир хаттотлар, заррин қалам хуснихат соҳиблари, машҳур ижодкор ҳамда нодир китобат санъат усталари Бухоро хаттотлик мактабларига кўп хизмат қилиб, ушбу мактабнинг олтин даврларига асос солганлар. Бухорода хаттотлик мактабининг ривожланиши ҳамда китобат санъатининг юксак даражага кўтарилиши, ривожланиши, тараққий этишида XVI – XX асрларда яшаб

²² Ўзбекистон обидаларидаги битиклар: Бухоро. – Т.: Uzbekistan Today. 2016. – Б. 14.

²³ سبحة الابرار مولوى جاملى عليه الرحمه بخط كاتب جواهر رقم زرین قلم یكاتهه زمان نادرهء دوران عمدهء كاتبان جهان زبدهء خطاطان اوان قدوهء خوشنوسان عالم قبلهء خوشخطان بنى آدم استان خطاطان ممتاز ممتاز خوش نویسان بی انباز جمیع خطاطان را مسلم جابك قلم نازك رقم كاتب هنرور ماهر سخنور شخص ارقام حاكم ارقام امير کشور خط امر قانون كتابت مبین احكام رقم معین ارقام قلم ممتاز العصر والافاق استاز الخط بالاتفاق مولانا میر علی كاتب فتحابادی است کمالات ان جناب بیش از انست که بتحریر بنیان و تقریر زبان شرح کرد یا بزور بازوی سخن کستری به بیرامن ان توان رسید "ای و صف تو جون فضل تو بی بایان است" ناجار عنان کمیسخن را از انطرف مصروف و بصب بیان معطوف Шарифҷон Микроданم. مولانا میر علی بخاری که مشهور بفنابادی اند شاکر خطاط نامدار صاحباعنبار مسعود مولانا زین الدین محمودانظ Маҳдум. “Рисолаи хаттотон.” ЎзФАШИ, инв. № 2460. – Б. 19.

²⁴ تحفة الا حرار عبد الرحمان جاملى Абдурахмон Жомийнинг Тухфату-л-аҳрор. ЎзФАШИ, № 2298. 1041/1631 й. 49 var. 22,7x14,5. СБР, II т.

ижод этган Бухоро хаттотлик мактаби вакиллари ўзига хос хат услуби ҳамда мактаб яратганлар.

XVI асрда Бухорода яшаб ўтган хуснихат назариётчиси Дарвеш Муҳаммад бинни Дўст Муҳаммад Бухорийдир. Унинг 995/1586-87 йили Бухорода яратган катта ҳажмдаги *فوائد الخطوط* “Фавоид ул-хутут” асари Ўрта Осиёда яратилган хуснихат ҳақидаги йирик ва мўътабар рисоалардан бири ҳисобланади. Бу асарнинг 1222/1807-1908 йили Бухорода Амир Ҳайдар замонида кўчирилган мукаммал бир нусхаси ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида сақланади²⁵.

XVII асрда яшаган бухоролик хаттот ва шоир Мир Сайид Муҳаммад ал-Котиб, Мир Убайд Бухорий забардаст моҳир хаттот шогирдларидан бўлган. У Низомиддин Ганжавий ҳамда Алишер Навоийнинг “Хамса” асарларини гўзал настаълик услубида кўчирган. Низомий Ганжавийнинг “Хамса” асари Мир Сайид Муҳаммад ал-Котиб томонидан Боқийхожа Жўйборий топшириғига биноан кўчирилган. Мир Сайид Муҳаммад ал-Котиб томонидан кўчирилган Низомиддин Ганжавийнинг “Хамса” асари ЎзФАШИнинг қўлёзмалар фондида сақланмоқда²⁶. Ушбу хуснихат соҳиблари қаторида, XVII асрларда Бухорода фаолият кўрсатган Бухоро хаттотлик мактаби вакили хаттотлик ва котибликда шуҳрат қозонган хуснихат соҳиби Муҳаммад Қули Туркмондир²⁷.

Бухоро хаттотлик мактабининг ривожланишига ҳисса қўшган хушхат моҳир хаттот Эрназар Элчи, Мулла Муҳаммад Эрназарбий Мақсуд ўғли (XVIII аср, Бухоро) – Бухоро амирлигининг Россияга юборган элчилари раҳбари ҳамда йирик савдогари бўлган. У мадрасада ўқиб хаттотлик, дин ва дунёвий илмларни пухта эгаллаб, 1745 йилдан бошлаб, Россияга бир неча марта тижорат мақсадида бориб, император Елизавета Петровна қабулида бўлган. Кейинчалик Бухоро ҳукмдори Дониёлбий оталиқ томонидан Россияга юборилган 2 та элчилик миссияси (1774-1776 ва 1779-1780) га бошчилик қилган.

Бухорода “Иштибар”²⁸ таҳаллуси билан машҳур бўлган моҳир хаттот Домло Бобобек амирлик тасарруфида бўлган Шаҳрисабзда 1784 таваллуд топган. У Бухорода махсус хаттотлик мактабини яратган. Унинг машҳур хаттот шогирдлари орасида Абдурахим Таманно, Субҳонқули, Умархўжа, Мирмаъсуми Оламиён, Мирсирож Оталиқ, Абдулқодирхўжа Пишакбоз ва Садриддин Махдум Хўжандийлар бўлган. Домло Бобобек У Бухоро ҳукмдори амир Ҳайдарнинг (1800-1826) таклифига биноан мадрасада хаттотлик ҳамда араб тилининг синтаксиси ва морфологияси (сарф ва наху)дан сабоқ берган.

²⁵ Фавоид ул-хутут. - *فوائد الخطوط* ЎзФАШИ. инв. № 2617., Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: 1971. – Б. 72.

²⁶ Н. Ганжавий. Хамса – ЎзФАШИ, инв.778., Шеърят.1091/1680-1681 й. Форс. Садр Зиё. кат. 23⁶.

²⁷ *كلام شريف هزده ورقهء ديكر محمد قلى تركمان* كاتب مشهور شاكرد مير عبید است محمد قلى مذکور از جملهء خطاطان مشهور و كاتبان معروف زمان سعادت توامان

²⁸ Султонов С. Бобобеки Иштибар // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе. 1988. – С. 280.

Диссертациянинг “Бухоро амирлигида хаттотлик мактабининг юксалиш омиллари: ютуқлари ва муаммолар” деб номланган иккинчи боби икки параграфдан иборат бўлиб, биринчисидан “Бухоро хаттотлик мактаби ривожининг асосий омиллари ва китобат санъати” ҳақида илмий мушоҳада юритилди. Бухоро хаттотлик мактаби ҳамда вакиллари ҳақидаги манбалар асосан Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтининг нодир қўлёмалар хазинаси ҳамда Бухоро давлат музей-қўриқхонасининг араб ёзувидаги қўлёмаларни ўрганиш илмий маркази фондларида бухоролик хаттотлар томонидан ёзилган қўлёмалар китоблар ва қитъалар сақланаётган “Эски қитъа ва хатлар рўйхати”²⁹, Ҳабибнинг “Хат ва хаттотон” рисоласи³⁰, Убайдуллоҳоннинг “Девони Убайдий”³¹, Дарвеш Муҳаммаднинг “Фавоид ул-хутут” рисоласи³², Ҳасан Асқонийнинг “Такмила” асари³³, Бахтовархоннинг “Хаттотлар” ҳақида рисоласи³⁴, Муҳаммад Ризонинг “Мунтахаб ул-луғат” рисоласи³⁵, Файзуллоҳнинг “Ҳолоти хаттотон” ҳақидаги рисоласи³⁶, Аҳмад Донишнинг “Асарҳои мунтахаба” рисоласи³⁷, Идрис Маҳдум Рожийнинг “Рисолаи хушнависон”³⁸, ва Шарифжон Маҳдум Садр Зиёнинг қўлёмалар каталоги “Рисолаи хаттотон”³⁹ ҳамда “Асоми ул-кутуб”⁴⁰ рисолаларида бухоролик хаттотларнинг номлари зикр этилган. Шунингдек, Ўрта Осиёда хаттотлик санъати борасида тадқиқот ишларини олиб борган олим ва хаттот А.Муродов XV иккинчи ярми XIX аср охирида Бухорода яшаб ўтган 132 нафар хаттот ҳақида маълумот берган⁴¹.

Китобат ҳамда хаттотлик санъатининг асосини ёзув ташкил этади. Биринчи бор ёзув қоғозга эмас, балки тош ёки тахтачаларга ёзилганлиги тадқиқотлардан маълум. Бундай ёзувлар миҳхат ёзувларидир. Ёзув тарихини тадқиқотчилар уч босқичга - шакл чизиш-тузиш, ёзув ва матбаага бўлиб ўрганганлар⁴². Ўрта Осиёда тасвирий санъат тараққиёти ҳам ёзувнинг такомиллашуви ва хусниҳат билан наққошлик бадиий мазмунининг кенгая бориши натижасида вужудга келган⁴³. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, қўлёмалар асосан араб имлосида ёзилган. Маълумки, араб ёзувининг ўнлаб

²⁹ Эски қитъа ва хатлар рўйхати, ЎзФАШИ, инв. № 42.

³⁰ Ҳабиб, Хат ва хаттотон, ЎзФАШИ, инв. № 3640. خط و خطاطان

³¹ Убайдуллоҳон. Девони Убайдий. ЎзФАШИ, инв. № 8931. ديوان عبيدي

³² Дарвеш Муҳаммад. Фавоид ул-хутут, ЎзФАШИ, инв. № 2617. فوائد الخطوط

³³ Ҳасан Асқоний. Такмила, ЎзФАШИ, инв. № 2617. تکملة

³⁴ Бахтовархон. Хаттотлар ҳақида рисола, ЎзФАШИ, инв. № 202.

³⁵ Муҳаммад Ризо. Мунтахаб ул-луғат, ЎзФАШИ, инв. № 427. منتخب اللغات

³⁶ Файзуллоҳ. Ҳолоти хаттотон, ЎзФАШИ, инв. № 5622. حالة خطاطان

³⁷ Аҳмад Дониш. Асарҳои мунтахаба, нашрга тайёрловчи Ҳодийзода, н. Давлати Тоҷикистон, 1959. 288 б.

³⁸ Идрис Маҳдум Рожий. Рисолаи хушнависон, ЎзФАШИ, инв. № 2193. رساله خوشنوييسان

³⁹ Шарифжон Маҳдум. Қўлёмалар каталог “Рисолаи хаттотон.” ЎзФАШИ, инв. № 2460.

⁴⁰ Асоми ул-кутуб. ЎзФАШИ, инв. № 2460.

⁴¹ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Фан. 1971. – Б. 66-94.

⁴² Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1979. – Б. 19.

⁴³ Норкулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1970. – Б. 38.

турлари мавжуд бўлиб, Ўрта Осиёда кўпроқ таълик, настаълик, насх турлари истеъмолда бўлган⁴⁴.

XIX аср охири XX аср бошларида Бухоро шахри ҳамда вилоятларида алоҳида жамоат кутубхоналари, шахсий кутубхоналар мавжуд бўлган. Бу борада Абдурауф Фитрат,⁴⁵ Закий Валидий Тўғон,⁴⁶ Муҳаммад Али Балжувоний⁴⁷ ва бошқалар шу ҳақида хабар берганлар. Бухоро шахрида уч шахсий кутубхона XX аср аввалида мавжуд бўлган. Булар Бурҳонуддин Садр қозикалон кутубхонаси, иккинчи Мир Сиддиқхон Ҳашмат кутубхонаси ҳамда учинчиси Шарифжон Махдум Зиё Садр кутубхоналари⁴⁸. Китобнавислик устахоналарида уста санъаткорлар ҳар бир асарнинг мазмунига қараб дастхат танлаганлар, китоб юзи ҳамда ички варақларини чиройли, бадий безаш учун изланишлар олиб борганлар. Шу изланишлар натижасида санъатда янги услуб “абри баҳор” қоғозни бўйлаш усули (техникаси) вужудга келган.

Мазкур бобнинг иккинчи параграфида **“Бухоро хаттотлик мактаби вакиллари фаолиятининг маданий ҳаётга таъсири”** ҳақида тарихий маълумотлар келтирилган. Бухоро мадрасаларида турли соҳадаги малакали мутахассислар ҳамда хаттотлар тайёрланган. Бу илм даргоҳини битирувчиларининг аксарияти мударрис, олим, адабиётчи, амалдор, элчи, ҳарбий, имом, рассом, мусиқашунос, хаттот, мирза ва ҳатто маърифатпарвар бўлиб етишган. Бухоро хаттотлик мактаби вакиллари Ўрта Осиё тарихи ҳамда унинг маданий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган. Бухоролик машҳур мирзамунший ҳамда хаттотлар орасида ҳатто давлат арбоблари сифатида халқимиз маданий ривожига хизмат қилганлар ҳам фаолият кўрсатган.

Халифа Ниёзқули ҳам Бухорода ўзининг илму иқтидорини намойиш этган. У Қуръонни ёддан билган, овози беҳад ширали бўлган. Хаттотлик бобида ҳам маҳоратда тенгсиз бўлган. Зикр қилинишича, “Шарҳи ишбоҳ” ва “Жомий ар-румуз” асарларини кўчирган. Бухорога келгач, Амир Шоҳмурод уни Масжиди Калоннинг имом-хатиби этиб тайинлаган. Бу вазифада умрининг охиригача қолган.

Бухорода хаттотлик санъати моддий-маданий ҳаётга ҳам катта таъсир кўрсатган. XV асрда, айниқса XVI асрда Бухорода жуда кўп жамоат бинолари қурилиб, шаҳар янада кўркамлашган ва Ўрта Осиёдаги маданий марказлардан бирига айланган. Шаҳарда тарихнавислик, адабиёт ва хаттотлик санъати юқори даражага кўтарилган. Бухоронинг фақат тарих ва

⁴⁴ Масъудали Ҳакимжон. Хатти муъаллимий (араб ёзувининг вужудга келиши ва турлари). – Т.: Мехнат. 1991. – Б. 64.

⁴⁵ Фитрат Абдурауф. Баёноти сайёҳи ҳиндий // Шарқ юлдузи, 1991. №8. – С. 3-56.

⁴⁶ Қаранг: Валидов А.З. О собраниях в Бухарском ханстве (отчёт о командировке) // ЗВОИРАО – Петербург, 1916. Том XVIII. вып. III-IV. – С. 245-262; Маълумот ў дар ин асар таҳлил шудааст: Абдурахманов А., Заҳиди А. Заки Валидий Тўғоннинг Туркистонга илмий сафари. – Т.: Фан, 1997. – Б. 76.

⁴⁷ Муҳаммад Алӣ ибн Муҳаммад Саид Балжувонӣ. Таърихи нофey. – Душанбе, 1994. – С. 120. (бо имлои арабӣ).

⁴⁸ Воҳидов Ш., Чориев З. Садр-и Зия и его библиотека. Из истории книги и книжной культуры в Бухаре в начале XX века. / Книги, библиотеки, каталоги. Книга 1. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. – С. 9. “Фихрист”ида (вар. 176-18а)

осори атиқалар – кўхна обидаларни ўзида мужассам этган хазиналаригина эмас, биз учун бу меъморий ёдгорликлар, нафис санъат дурдоналари, айниқса, эпиграфика деб аталмиш хаттотлик санъатининг ҳайратомуз намуналарида ёрқин намоён бўлган ўзлигимиз, илдизларимиз, ўтмишимиз ва ажодларимиз маънавий тарихини англашнинг яна бир имконияти ҳисобланади.

Бухорои шарифдаги дастлабки Жума масжидига 713 йилда араб сакардаси Қутайба ибн Муслим томонидан асос солинган бўлиб, у шаҳардаги бутпарастрлар ибодатхонаси ўрнида – Кўхандиз (Арк)да қурилган. Муслмонлар сафи тинимсиз орта боргач, Хуросон амири Фазл ибн Яҳё ибн Холиб Бармакий ҳижрий 154 йили (771) уни кенгайтириб қайта қуради⁴⁹. Масжиди Калон обидаси пештоқнинг ён ҳамда тепа қисмларида Қуръони каримдаги “Исро”, “Оли Имрон”, “Жумъа” ва “Тавба” сураларидан оятлар битилган. Хаттот – Пир, Шайх Боязид Пуроний⁵⁰.

Абдулазизхоннинг 1541 йил эълон қилган фармони дарвозасининг чап томонида ўрнатилган бўлиб, унда шундай сўзлар битилган: در تاريخ شهر ذى الحجة سنة ثمان و تسعمائة 948 حضرت سلطان كامكار و خاقان معدلت شعار رافع لولاية العدل و الاعحسان قامع ابية الجور و العدوان صاحب الجود و الكرم و التهور ابو الغازى سلطان عبد العزيز بهادر خلد الله ملكه و سلطانه بخشيدند برعاياى بلده فاخره بخارا مبلغ سى شش 36 هزار تنكجه تقبلى و هنده 18 هزار تنكجه تفاقى و تنكجه مروى را بست و هفت 27 هزار تنكجه توفيرى راكه مجموع هشتاد و يك 81 هزار تنكجه ميشود و فرمودند كه كس كه اين زر را بعد از اين تاريخ از مردم بستاند در لعنت خداى تعالى و فرشتگان و بيغمبران و بساير خلائق باشد كتبه بير شيخ البورانى:

Қудратли ҳазрати султон, адолатни қилган хоқон, адолат ва эҳсон байроғини баланд кўтарувчи, жабру ситамни йўқ қилувчи, саховат, карам ва поклик эгаси Абул Ғози Султон Абдулазиз Баҳодур (Аллоҳ мулки ва салтанатини абадий қилсин) тарихнинг тўққиз юз қирқ саккизинчи йили зулҳижжа ойида Бухорои шариф халқи учун ўттиз олти минг тангачайи тақаббулий , ўн саккиз минг тангачайи тафовутий , тангачайи марвий ва йигирма етти минг тангачайи тавфирийни , жами бўлиб саксон бир минг тангани ҳадя қилди. Ва (Абдулазизхон) буюрди: “Ким бундан кейин мазкур тиллаларни халқдан ўмариб олса, унга Аллоҳ таолонинг, фаришталарининг, пайғамбарларининг ва барча халойиқнинг лаънати бўлсин”. Буни Пир Шайх ал-Пуроний ёзди.

Диссертациянинг “**XX аср Бухоро хаттотлик мактаби**” деб номланган учинчи бобининг биринчи параграфида “**Бухорода хаттотлик мактаби вакиллариининг сургун ва қатағон қилиниши**” тўғрисида сўз юритилади. Ўрта Осиёда хаттотлик ҳамда китобат санъати XIV аср бошлари ва XIX асрнинг охирларигача Яқин ҳамда Ўрта Шарқ мамлакатлари қаторида ривожланиб, такомиллашиб борган. Ҳатто Ўрта Осиёлик хаттотлар томонидан хаттотлик санъати тарихида янги хат услуб ҳамда турлари ихтиро ва ижод қилинди. Афсуски ҳукмронларнинг ер ҳудудларини кенгайтириш

⁴⁹ Жуманазар А. Бухоро таълими тизими тарихи. – Т.: Akademnashr. 2017. – Б. 39.

⁵⁰ Ўзбекистон обидаларидаги дурдона битиклар. – Т.: O'zbekiston. 2011. – Б. 195.

мақсадида кескин олиб борган урушлар, мансабпарастлик, тожу-тахт талашини, XIX аср охирида Россия империясининг сиёсати ҳамда шўролар замонидаги ғаддор сиёсат ушбу бебаҳо хаттотлик ва китобат санъатига ҳам ўз таъсирини ўтказиб, инқирозга учради.

Туркистон генерал-губернаторлигининг Фарғона вилояти ҳарбий-губернатори Скобелев шундай деб ёзган: “Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназзулга учрайди”⁵¹.

Бухоро хаттотлик мактабининг ҳуснихат соҳиби, манғитлар сулоласи хонадони вакилларида бўлган, бойлик, шон-шуҳрат ҳамда тожу тахтга қизиқмай, ўзининг бутун умрини хаттотлик ҳамда илм-маърифатга бағишлаган Мир Муҳаммад Сиддиқхон ибн Музаффар “Ҳашмат” Бухорийга оид фикрлари ҳам анча қизиқарлидир. Тожик совет шоири, адиб Садриддин Айний у ҳақда қуйидагича ёзади: “Муҳаммад Сиддиқхон Ҳашмат Бухорий биродари амир Абдулаҳадхон ҳукмронлиги ва жияни Мир Олимхон (Саййид амир Олимхон) даврида 35 йил 1303-1338 ҳиж. (1882-1917) маҳбусликда эди.

Бухородаги тараққийпарвар уламолардан муфти, мударрис ҳамда хаттот Муҳаммад Икром ибн Абдусалом (Домла Икромча) 1847 йилда Бухорода таваллуд топган⁵². У XX аср бошларида муфти сифатида Бухородаги жадид – янги усул мактабларини дин пешвоси, мулла Абдураззоқ бошчилигидаги қадимийчиларнинг гуруҳларидан ҳимоя қилган. “Бедорий хобидагон ва оғаҳи нодонон” (“Уйқудагиларнинг уйғониши ва нодонларнинг огоҳ бўлиши” 1910) рисоласида Бухородаги амирлик тузумидан халқнинг норозилик кайфиятлари акс эттирилган. Ушбу ёзилган рисоладан сўнг Домла Икромча Бухоро шаҳридан сургун қилиниб, Пешкў туманига 1912-1914 йилларда қози қилиб юборилган. Бухородаги 1917 йил апрель намоёнидан кейин Домла Икромча Ғузурда қамокқа олинган. Илм-маърифат душманлари ҳамда қамокхона маъмурлари томонидан Домла Икромча қийноқларга солинган ҳамда унинг саломатлигига анча зарар етказилган.

Бухоролик тарихчи олим, адиб, хаттот, мирза-мунший, шоир, таржимон ҳамда ватанпарвар бўлган Мирзо Салимбек, Бухоро амирлигининг Нурота, Шеробод, Бойсун, Шаҳрисабз, Чоржўйда ҳокимлик лавозимларида фаолият юритган⁵³. Инқилобчилар томонидан ноҳақ айбловлар билан қамокқа олинди, Бухородаги Ғозиён гузарида жойлашган мадрасада қисқа муддатда қамокда сақланган.

Бухоро илмий-адабий муҳити анъаналари йўналишида ижод қилган, Бухоронинг охирига қозикалони, маърифатпарвар, тарихчи, хаттот ва китобсевар ҳисобланган Муҳаммад Шарифжон Махдум Садр Зиё (1867-1932). XIX аср охири XX аср бошлари Шарифжон Махдум Садр Зиё амир Олимхон даврида (1910-1920) Қаршига қози сифатида юборилган. Қаршида Шарифжон Махдум Садр Зиёнинг бир умрлик меҳнати ва машаққатлари

⁵¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ. 1998. – Б. 24.

⁵² Педагогика. Энциклопедия. ЎзБМЭ. – Т.: 2015. II – жилд. Ж – М. – Б. 64.

⁵³ Мирзо Салимбек. Кашкўли салимий таворихи муттақадимин ва муттаахирин. Бухоро. 2003. – Б. 267.

маҳсули бўлган ҳамда ўз қўли билан ёзган асарлари амир кишилари томонидан ёқилиб бир ҳовуч кулга айлантирилган.

Шарифжон Махдум Садр Зиёни “Колесов воқеа”си муносабати билан амир Саййид Олимхон ундан: “Революцион кучларга ён босяпти” – деб, шубҳаланган ҳамда уни қамоққа олган⁵⁴. У Қаршида 70 кун ҳибсда сақланган ва қамоқдан кейин амирнинг амакиси, Шаҳрисабз ҳокими Акрамхоннинг назоратига топширилган⁵⁵. Кейинчалик ноҳақ айбловлар билан Шарифжон Махдум Садр Зиё Бухородаги (Ғозиён гузари) мадрасасида шўролар даврида ташкил этилган қамоқхона ҳибсда бўлган. У тиф (терлама) касаллигига гирифтор бўлиб, бир неча мартаба қамоқхонанинг касалхонасида ётган ва ўша беморхонада 1932 йилда оламдан ўтган. Унинг қабри агар биз Хожа Исмат мазорига юзма-юз турсак, чап тарафда, биринчи қатордаги учинчи сағана бўлган. Шўролар тузуми даврида қабристонлар қисман бузиб юборилиши жараёнида Мирзо Муҳаммад Шариф Садр Зиёнинг хок жойи ҳам йўқ қилиб юборилган.

Бухоро хаттотлик мактабининг вакили Абдурауф Фитрат – илғор демократик ғоя ва фикрлари учун кўпчилик жаҳидлар қаторида шаккоклик ва исёнкорликда айбланиб, чор маъмурлари уни мустамлакачиликка қарши турганликда муҳолиф сафида кўрганлар. Коммунистик мафкура ҳукмрон бўлган шўролар даврида эса, А.Фитрат миллатчиликда, пантуркизм тарафдори, “халқ душмани” – деган тухматлар билан қораланган. Профессор Ҳ.Ёқубовнинг ҳикоя қилишича, А.Фитратни 1937 йилгача унинг шогирди ва ҳукумат раҳбари Файзулла Хўжаев ўз ҳимоясига олиб келган. 1937 йилда кўпчилик қатори А.Фитрат ҳам НКВД (1934-1956) томонидан қамоққа олинган. Иосиф Сталиннинг 1938 йил 28 мартдаги “Отувга эълон қилинганлар рўйхати”га ҳам тушган⁵⁶.

Бухоро амирлари учун хаттотлик ва мусаввирлик қилганлар. Шунингдек, арқда Бухоро амирларининг ҳар бирининг ўзининг шахсий кутубхоналари бўлган, жумладан, охириги ҳукмдор амир Саййид Олимхоннинг ҳам. Аммо бу нодир манбалар шўро ҳукумати томонидан мусодара қилиниб, аксарияти йўқ қилинган, хаттотлар таъқиб остига олиниб қаматилиб айримларини сургун қилишган.

Тадқиқотнинг учинчи бобнинг иккинчи параграфидида “Ўзбекистон мустақиллиги йилларида хаттотлик мактаби анъаналарининг

⁵⁴ 1918 йилда Садр Зиёнинг барча мол-мулки мусодара этилди, кутубхонасининг бир қисми батамом йўқотилган ҳамда унинг қўлёзмалари ёқиб юборилган. Бухорода Мирзо Низомиддин Урганжи хонадонидида НКВД ходимлари томонидан ташкил этилган қамоқхонада Садр Зиё апрель 1932 йилда вафот этган.

⁵⁵ Хадизоде Р. Источники к изучению таджикской литературы. XIX в., – С. 63.

⁵⁶ Биз 1937 йилдан 1938 йилгача бўлган даврда Ўрта Осиёда “Сталинист рўйхатлари” таҳлилини давом эттирмакдамиз. Бу сафар у Ўзбекистон ҳақида бўлади. Stalin.memo.ru манбасига кўра, Сталин шахсан 496 кишининг рўйхатини тасдиқлади, улардан 437 киши ўлимга, 59 киши 10 йилдан қамоққа ташланди.

Сталинистлар рўйхатидаги таниқли шахслар орасида машҳур “Ўзбек зиёлилари” китобининг муаллифи, Компартия Марказий Комитети (У) Ўз матбуот котиби ва ЎзССР Халқ таълими комиссари бўлган Раҳим Иноғомовни таъкидлаш мумкин. Шунингдек, рўйхатда ўзбек миллий романтика мактабининг асосчиси Абдулла Қодирий ва таниқли ёзувчи Рауф (Абдурауф) Фитрат ҳам бор эди. Тафсилотлар: <https://regnum.ru/news/polit/2329482.html>

тикланиши ва қўлёзма китобларни ўрганишнинг долзарблиги” Ўзбекистоннинг истиқлоли халқимизнинг миллий ўзлигини англаш ва унутилаётган қадриятларимиз тиклана бориши, авлодларимизнинг ўтмиш тарихи чуқур ўрганилиши қаторида қўлёзмаларни ўрганишнинг долзарблиги, хаттотлик мактабларининг фаолияти ва тарихи ҳамда мирза-мунший ва котиблар ҳақидаги манбаларни излаш, топиш, тадқиқ этиш, илмий муомалага киритиш ҳам барча тарихий воқеалар каби муҳимдир.

Бизнинг тарихимизга оид салмоқли тарихий манбалар аввал араб тилида яратилган бўлса, айниқса давлат раҳбарлари ёки ҳокимлар араб бўлганларида, кейинча форсий тилда битилдиким, бу тил илмий доиралар, мадраса ва мактабларда умумий тараққиёт даражасини белгиловчи зарурат сифатида ўргатилар ва XIX аср охиригача зиёли оилаларда араб тили дин ва “Қуръони карим” тили сифатида, шеърят ва бошқа соҳалар учун форсий ва туркий тиллари истифода этилар эди.

Буюк хаттотларимиз тарихимизни битар экан ёзаётган сўзларига шунчаки ҳарф бирикмаси деб қарамадилар, улар ҳарфларни ёзиш асносида Шарққа хос бўлган назокат ва нафосатни унутишмаган, шунинг учун ҳам тарихимиз қанчалик улуғвор бўлса, у битиб қолдирган ёзув шу қадар нафис, тарихимиз қанчалик шонли бўлса, у битиб қолдирган ёзув шунчалик мусиқийдир.

Хуллас, китобат санъати ва Бухоро хаттотлик мактабининг унутилган анъаналарини қайта тиклаш учун, хаттотлик ва миниатюра санъати Марказий Осиёда темурийлар, шайбонийлар ҳамда сўнгги сулолалар аштархонийлар ҳамда манғитлар (амирлик) даврида юксак даражада тараққий этган ва ривожланган. Бухоро хаттотлик мактаби, хаттотлик санъатининг ривожланишида, китоб безаш ҳамда миниатюра ишлаш борасидаги юксак ютуқларга эришган. Бухоро хаттотлик мактаби хуснихат соҳиблари Ўрта Осиё халқлари ичида жаҳон илм-фани ва маданияти тараққиётига ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшишган. Сўнги сўз ўрнида Бухоро қозикалони, хаттот ва китобсевар Шарифжон Махдум Садр Зиёнинг афсусланган сўзлари: “Замонанинг суслиги, котибларнинг ноёблиги ва хаттотларнинг йўқлиги сабабли ушбу кунларимизда ўтган аср, кечган замонларнинг машҳур котиблари номи бутунлай кўринмай қолди ҳамда исмлари унутилди. Бирор котибни билувчи ёки ёзувини танувчи, уларнинг хушхатлиги қадрига етувчи бирон киши топилмаяпти⁵⁷.”

ХУЛОСА

Диссертацияда XVI-XX асрларда тарихий жараёнларда хаттотлик мактаби, китобат тарихи, китобат иши ва санъати манбалар асосида таҳлил этилди. Шу таҳлиллар, олинган маълумотлар тадқиқи асносида юзага келган илмий фикрлар умумлаштирилиб, якуний хулоса ва тавсиялар берилди. Улар қуйидагилардан иборат:

محمد شريف جان مخدوم صدر ضياء. اسامى الكتب (فهرست). تاشکنت. "يانكى عصر اولادى". 2007. ص. - 182 57

1. Ўрта Осиёда дастлабки хаттотлик мактабларининг хат тур ва услублари, XVI асрда Бухорода хаттотлик мактабининг вужудга келиши, XIX асрга қадар Бухоро хаттотлик мактабининг намояндalари, уларнинг фаолиятига тавсиф берилди. Ўрта Осиё халқлари хусусан Бухоро хаттотлик мактабининг маданий ҳаётида хаттотлик (хуснихат санъати) ҳамда унинг ижодчиси санъаткор – хаттотнинг мавқеи муҳим ўрин тутган.

2. XVIII аср ҳамда XX аср бошида Бухоро шаҳри, унинг атрофида уч юздан ошиқ мадрасада ўн мингдан ортиқ талаба илм олган. Дарсликлар, ўқув қўлланмалари сув ва ҳаводек зарур бўлган. Кутубхонаси йўқ, вақф мулкларисиз биринчи даражали куйи тоифага мансуб мадрасалар ҳам қирқ-элликтадан кам бўлмаган. Тилшуносликка оид асарлар барча мадрасаларда бўлиши шарт бўлган. Мадрасалар кутубхоналарида китобларни уларни хаттот бўлмаган талабаларга ҳам кўчиртиришган, эвазига анча арзон нарҳда ҳақ тўланган. Талабалар, албатта, кўшимча даромад қилиш имкониятидан фойдаланишга уринишган. Бу ҳолат мадрасаларда китобларнинг кўчирилиши сабабларидан бири бўлган. Дағал ҳамда хунук хатли китоблар шундай эҳтиёжлар маҳсули бўлган.

3. Мадрасалар кутубхоналарида қимматбаҳо китобларни мадраса талабалари орасида моҳир хаттотлар ҳам кўчиртириб улар махсус буюртмалар билан санъат асари даражасида китоблар кўчиришган. Санъаткор хаттотларнинг ёзган хатлари маъно ифодалашдан ташқари, кишиларни ҳаяжонга солиб, уларга эстетик завқ берган. Котиб қаламида ёзилган ҳар бир хат санъат мўъжизаси каби ўлмас асар ҳисобланган.

4. Республикамиз архив ва кутубхоналарининг қўлёзмалари фондида сақланаётган, барча нодир асарлар ҳамда ҳужжатлар шундан далолат берадики, Ўрта Осиё хаттотлари кўчирган китоблар ва хуснихат ҳақидаги рисоалардан араб, форсий ҳамда эски ўзбек ёзувидаги хуснихат етти хат тури ва ўттиз олти услубга эга эканлиги, булар орасида энг машҳурлари настаълик, насх ва насхий бухорий (Мир Убайд Бухорий) услуби ёзувлари эканлиги аниқланди.

5. XIX асрда Бухоро амирлигида хаттотлик мактабининг тараққий қилиши унинг ютуқ ва муаммолари, Бухоро хаттотлик мактаби ривожининг асосий йўналишлари ҳамда ашёлари ўрганилди. Бухоролик машҳур хаттотлар ва улар фаолиятининг маданий ҳаётга таъсири ўрганилди.

6. Бухоро амирлигида хаттот, котиб мирзамуншийлар сургун ва зиндонбанд этилиши, Бухорода хаттотлик мактабининг XX аср вакиллари ҳамда уларнинг қатағон қилиниши ҳамда Ўзбекистон мустақиллиги йилларида хаттотлик мактаби ҳамда қўлёзмаларни ўрганишнинг долзарблиги исботланди.

Юқоридаги хулосалар асосида қуйидаги таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди

1. Ўзбекистон ва хориж олимлари ҳамкорлигида “Ўрта Осиё хаттотлик мактаби: шаклланиши, ривожланиши ва ҳозирги босқичга қадар тарихи” номли кўп томли монография тайёрлаш.

2. Ўрта Осиё ва Бухородан етишиб чиққан машҳур хаттотларнинг биобиблиографиясини ўзбек ва хорижий тилларда яратиб, ижтимоий тармоқлар ва Интернет сайтларига жойлаштириш.

3. Ўрта Осиёда хаттотлик мактаби ва китобат санъати мавзусида халқаро илмий-амалий анжуман ўтказиш.

4. Интернет саҳифаларида Web-site:www.buxorohattot.uz ва “Бухоро хаттот” расмий telegram каналини очиш ва уни мунтазам фаолият кўрсатиб туришига эришиш.

5. Бухорода хаттотлик, китобат санъати ва тарихига ихтисослаштирилган мактаб-интернат очиш мақсадга мувофиқ бўларди.

TERMIZ STATE UNIVERSITY
PH.D.03 / 30.12.2019.TAR.78.02 NUMERICAL SCIENTIFIC COUNCIL OF
THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (Ph.D)

BUKHARA STATE UNIVERSITY

DJURAEV KHUSEN KHAYRULLOVICH

**HISTORY OF THE BUKHARA SCHOOL OF CALLIGRAPHY AND ITS
INFLUENCE ON CULTURAL LIFE**

07.00.01 - History of Uzbekistan

DOCTOR OF PHILOSOPHY IN HISTORY (Ph.D)
ANNOTATION OF THE DISSERTATION

Termiz - 2021

The topic of the dissertation of the Doctor of Philosophy (Ph.D) in historical sciences was registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B.2018.1.Ph.D.Tar.235.

The dissertation was completed at Bukhara State University.

The dissertation abstract is available in three languages (Uzbek, Russian, English) on the website of the Academic Council (<http://ik-tarix.nuu.uz>) and on the information and educational portal "ziyoNet" (www.ziyo.net).

Research supervisor:

Khaitov Shadmon Akhmedovich

Doctor of historical sciences.

Official opponents:

Khabulov Eshbolta Atamuradovich

Doctor of historical sciences.

Vokhidov Shadmon Khuseynovich

Doctor of historical sciences, professor.

Leading organization:

Navoi State Pedagogical Institute

The dissertation will be defended at a meeting of the Academic Council PhD.03/30.12.2019.Tar.78.02, which awards the degree of Doctor of Philosophy (Ph.D) at Termez State University, in _____ in 2020. (address: _____, Termez city, _____, assembly hall. Abstracts of Termez State University are available in the Information Resource Center of Termez State University (registered by number). (Address: _____, Termez city, _____)

An abstract of the dissertation was distributed on _____ 2021.
(Register the statement with the number ____ in "___" _____, 2021)

S.N. Tursunov

Graduation Chairman of the Academic Council, Doctor of historical sciences, professor.

Kh. E. Kholmuminov

Graduation Secretary of the Academic Council, Candidate of historical sciences, docent.

Sh.B. Shaidullaev

Graduation under the auspices of the Scientific Council Chairman of the Scientific Seminar, Doctor of historical sciences, professor.

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

Relevance and necessity of the dissertation topic. The socio-economic, cultural and educational processes that took place in the countries of the world in the late twentieth and early twenty-first centuries open up great prospects for the development of science. It is important to promote the art of calligraphy, which plays an important role in the cultural life of the world, especially in the Eastern world, as well as the legacy of well-known and famous calligraphers of the world of book art. In this regard, the role of rare manuscripts in the development of mankind, the rich experience of the schools they created, the identification of calligraphy techniques, the preservation of this spiritual heritage and its transmission to future generations are of particular importance.

In the countries of the East, such as Turkey, Iran and Japan, as well as in a number of research institutions in the Russian Federation, a lot of research is being done in the field of grouping, cataloging, research, repair, transmission of rare manuscripts as a spiritual treasure. Undoubtedly, it is possible to fully substantiate the theoretical aspects of the problem by studying the types and methods of calligraphy and calligraphy, conducting research through primary sources, and promoting cultural heritage among today's generation.

In the context of rapid reforms in our country in recent years, great attention is paid to the study of the impact of modern calligraphy on human culture, the preservation of ancient written sources, the unique style of calligraphy, traditions and history of schools. "Calligraphy schools will be opened at a number of religious centers and universities in Uzbekistan, and the system of preservation, research and promotion of ancient written sources will be further improved. It will be the basis for the world recognition of the cultural heritage of our country¹." In this sense, there is a need to further deepen research on the history of the Bukhara school of calligraphy and its impact on the spiritual life, as well as the characteristics of the types and methods of calligraphy.

PD-4947 of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 "On the Action Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan", PD-5815 of September 9, 2019 "On the establishment of the Agency for Development of the President, Creative and Specialized Schools under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan" This dissertation serves to a certain extent in the implementation of the tasks set out in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 24, 2017 No PD-2995 "On measures to further improve the system of preservation, study and promotion of ancient written sources" and other regulations..

The dependence of research on the priorities of the development of science and technology of the republic. The research was carried out in the framework of the priority program of the Republican Development of Science and Technology I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тасвирий ва амалий санъат соҳаси самарадорлигини янада оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори. ПҚ-4688-сонли 2020 йил 21 апрель.

them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and democracy.

“The degree to which the problem has been studied. Scholars of the world have done a lot of research on the art of bookmaking, in particular, on the life and work of personal libraries and their owners, calligraphers, sahhofs, tablets, artists, cover artists, the culture of reading. In particular, the scientific researches of A.Semyonov, A.Yazberdyev, M.Shakuriy, O.Akimushkin, R.Fray and D.Jurazoda deserve special recognition².

Russian historians have studied the history of the art of book and calligraphy in source studies, along with the study of the history, economy, socio-political and cultural life of the region. In particular, it is worth mentioning the research of V. Bartold, O. Sukhareva, G. Pugachenkova and L. Rempel³.

K.Munirov, A.Murodov, E.Ismailova and N.Kamilov in the history of Uzbek and Oriental miniatures, the second half of the XIX century - the calligraphy schools, the basis of the cultural and spiritual environment of the early XX century, the impact of changes in socio-political life on the work of books and libraries. etc. services were great⁴. Information on the history of the Emirate of Bukhara V.Saakov, Sh.Vakhidov, Z.Choriev, R.Boytullaev, G.Ostonova⁵. In particular, L. Kholnazarova's scientific work is significant in that it provides source information about book culture and book art in the Emirate of Bukhara⁶.

Abdulgafur Razzaq Bukhari's "Pearls of Husnihat" (rules of Nasta'liq script) and "Samples of Oriental Calligraphy and Miniature Art (VII - XXI Centuries)" are examples of letters from his personal collection from the VII century to the XXI century.

In the process of writing the dissertation, the names and scientific researches of a number of other Uzbek and world linguists were taken into account. In

² Семёнов А.А. О Среднеазиатской бумаге. Ахбороти академияи Фанҳои РСС Тоҷикистон. (шӯъбаи фанҳои ҷамъияти), “Известия” академии Наук Таджикской ССР. (отделение общественных наук). 1 (32). Душанбе – 1962. – С. 16., Язбердыев А. Книжное дело в древней Средней Азии. Изд. «БЫлым» АН Туркменистана. 1992. – 323 с., Мухаммаджон Шакурый – филология фанлари доктори Тоҷикистон Республикаси Фанлар академияси, академиги. Садрӣ Зиё. Фавоидаи Зиёия. Душанбе. 1998. – Б. 21., Акимушкин О.Ф. Кази Ахмед б. Хусайн ал-Хусайни Куми. Трактат о каллиграфрах и художниках. – М.: Садра. 2016. – 484. с., Фрай Р.Н. Бухара в средние века. – М.: Центрополиграф. 2018. – 222 с., Джуразода Джамшед Хабибулло. О каллиграфии и каллиграфрах Бухарского эмирата второй половины XVIII – середины XIX вв. – журнал Scientific Notes. Учёные Записки Номани Донишгоҳ 51 №2 (55), 2018.

³ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л.: 1927. – 350 с., Сухарева О.А. Бухара XIX начала XX в. – М.: Наука. 1966. – 166 с., Она же: К истории городов Бухарского ханства. (историко-этнографические очерки) – Т. Изд.АН УзССР: 1958. – 145 с., Квартальная община позднефеодалного город Бухары. (в связи с историей кварталов). – М.: Наука 1976. – 370 с., Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии, (Древность и средневековье) – М. Искусство, 1982. – 288 с.

⁴ Муниров Қ. Шарқ кўлёмалари. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси. 1962. – 37 б., Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъат тарихи. – Т.: Фан. 1971.– 196 б., Исмоилова Э. Искусство оформление среднеазиатской рукописной книги XVIII-XX вв. – Т.: Узбекистан. 1982. – 255 с., Комилов Н. Бу қадимий санъат. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1988. – 295 б.

⁵ Сааков В. История Бухары. – Т.: Шарқ. 1996. – 174. с., Вохидов Ш., Чориев З. Садр-и Зия и его библиотека. Из истории книги и книжной культуры в Бухаре в начале XX века. / Книги, библиотеки, каталоги. Книга 1. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. – 352 с., Бойтуллаев Р., Остонова Г. Мозий дафтаридаан саҳифалар. – Т.: Ўзбекистон. 2010. – 231 б.

⁶ Холназарова Л.С. История книжного дела и библиотековедения в Бухарском эмирате в XIX-начале XX в. Авторефер. дисс. ... на соиск. учён. степ. канд. ист. наук. – Т.: – 2011. – 24 с.

contrast to the work done in this direction, our study monographs the history of the Bukhara School of Calligraphy and its impact on spiritual life.

Relationship of dissertation research with research plans of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed in accordance with the plan of research work of Bukhara State University in the framework of "Disclosure and generalization of the characteristics of the individual style and skills of the writer" (2016-2021).

The purpose of the study. The collection of rare manuscripts and lithographs created in Bukhara, the study and disclosure of the impact of samples of the school of calligraphy on the spiritual and cultural life.

Tasks of the research:

Coverage of information about the manuscripts of Bukhara calligraphers and books copied by them, which are kept in a number of museums and libraries of the Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies of the UzFA;

Identify and justify the features of book work and manuscript art in Bukhara on the basis of comparative analysis;

To reveal the importance of manuscripts through the analysis of calligraphic samples created in the Emirate of Bukhara;

Stages of development of book work in Bukhara, especially the history of its XIX-XX centuries, as well as the life of leading calligraphers, their schools and methods of writing;

Explain the activities of public and private libraries in Bukhara, the positive impact of the school of calligraphy on human spirituality and reading culture.

The object of research is the manuscript sources, prose statements and sources published abroad during the Bukhara Khanate and the Emirate.

The subject of the research is the Bukhara School of Calligraphy and its creative directions.

Research methods. The dissertation uses historical, systematic and comparative, problem-chronological analysis and objectivity methods.

The scientific novelty of the research is as follows:

In the art of Bukhara calligraphy it has been proved that in the XVI-XX centuries there were four large schools founded by such famous calligraphers as Mir Ali Hiravi Fathobadi, Mir Ubayd Bukhari, Domlo Bobobek and Sharifjon Mahdum Sadr Ziya;

Of the 36 calligraphic styles of the Eastern School of Calligraphy based on seven types of writing, it is based on the widespread use of Nasta'liq, Naskhiy Bukhari and Terma in the Bukhara Calligraphic School;

From the 16th century onwards, the Bukhara School of Calligraphy discovered and widely applied the style of Abri bahor (paper decoration) in bookbinding;

The Bukhara School of Calligraphy has discovered a new style of "Poygir", through which the numbering of book pages and the distinctive features of "Nasxi Bukhari" belonging to the master calligrapher Mir Ubayd Bukhari, ie the

combination of "naskh" and "nasta'liq" letters proven.

The practical results of the study are as follows:

The school of calligraphy in Bukhara, the stages of its formation and development, its current state, the art of decorating rare manuscripts, the attitude to books and the formation of a culture of reading are covered;

Suggestions and recommendations have been developed, such as the preservation and restoration of the centuries-old traditions of the forgotten school of calligraphy in Uzbekistan;

It is based on the practical significance of the state program of the Bukhara School of Calligraphy, aimed at coordination with the activities of governmental, non-governmental and non-profit organizations;

The influence of the history of Oriental miniature and calligraphy on the spiritual life has been proved to play an important role in raising the feelings of love in the hearts of the younger generation.

The reliability of the results of the study is based on the use of recognized approaches and methods in history, the analysis of large volumes of manuscripts, the use of many types of historical literature, the scientific conclusions are based on primary sources, the implementation of recommendations and recommendations. Manuscripts kept in the fund of the Scientific Center for the Study of Arabic Manuscripts in the Museum-Reserve are studied as additional and auxiliary sources, and the theoretical ideas and conclusions are put into practice, the results of which are confirmed by the competent authorities.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research results is explained by the fact that it serves to further improve the scientific-theoretical and methodological approaches to the history of Oriental and Bukhara calligraphy.

The practical significance of the research results is that it serves as an important source in the creation of a new generation of textbooks and manuals on "History of Uzbekistan", "Source Studies and Historiography", "History of Statehood of Uzbekistan", research of scientific and cultural processes.

Implementation of research results. On the basis of scientific conclusions and recommendations developed on the results of the study of the history of the Bukhara School of Calligraphy and its impact on cultural life:

Sufism in the book-album under the series "Inscriptions on monuments of Uzbekistan" (14 volumes, Tashkent: "Uzbekistan", "Uzbekistan Today", 2011-2016) Sheikhs were used in the preparation of inscriptions on mausoleums, as well as information on Sufi inscriptions on other monuments (reference of the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan dated January 10, 2019 No 01.12.10-128). Conclusions and suggestions of the scientific work serve to determine the place of inscriptions on the historical monuments of Uzbekistan in the spiritual heritage of our people, to develop measures aimed at educating the younger generation in the spirit of patriotism, national and universal values;

Information and conclusions about the history of calligraphy of the founders of the Bukhara school of calligraphy in the XVI-XX centuries, including Mir Ali Hiravi Fathobadi, Mir Ubayd Bukhari, Domlo Bobobek and Sharifjon Makhdum Sadr Ziyo, rare manuscripts and architectural monuments in Uzbekistan used in the study of inscriptions (reference of the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan dated January 10, 2019 No 01.12.10-128). As a result, the influence of calligraphy on the spiritual life serves to provide a broad and in-depth acquaintance with the great history, rich cultural and spiritual heritage of Uzbekistan;

Based on the collected data and scientific conclusions on the Bukhara School of Calligraphy and its impact on cultural life, it was used in the production of TV programs of the Bukhara Regional Television and Radio Company "Give Me a Word", "Payomi Roz", "Assalom, Bukhara" and "Munosabat". Reference No. 1/586). As a result, while providing the audience with new information about the traditions and current status of the Bukhara School of Calligraphy, it served as a source of instilling in the minds of our youth a sense of national pride, national pride and devotion to the Fatherland.

Approbation of research results. Based on the results of the research, reports were presented and tested at 8 scientific conferences, including 2 international scientific conferences and 6 national scientific conferences.

Publication of research results. A total of 1 monograph, 1 pamphlet on the topic of the dissertation, 5 articles in the recommended publications and 8 articles in foreign journals for the publication of the main results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of sources and references used, as well as appendices. The research part of the dissertation is 157 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part is based on the relevance and necessity of research, describes the goals, objectives, subject, subject of the dissertation, its relevance to the priorities of science and technology, describes the scientific novelty and practical results of research, reveals the scientific and practical significance of the results. foreign scientific studies are commented on, the level of study of the problem is analyzed, research results are introduced, works and dissertations are published, data on the structure of the acetabulum are given.

The first chapter of the dissertation, entitled “**The Formation and Early Steps of the School of Calligraphy in Bukhara**”, consists of three sections.

The first paragraph deals with the development of the art of calligraphy in Central Asia, especially in Bukhara, during the Renaissance on the topic "Early types of writing, methods and schools of calligraphy in Central Asia." If we give a brief description of the art of calligraphy, calligraphy (Arabic - calligrapher), calligraphy - the art of writing (lettering), book copying and architectural structures, the creation of books of art. Occurred as a result of the appearance of

the record. The development of calligraphy has accelerated, especially due to the proliferation of Arabic writing. The ancient Uyghur, Orkhon-Enasay, Sughd, Khorezmian scripts in the circulation of the peoples of Central Asia became obsolete, and by the end of the 7th century, the Arabic script became the official script in science and public affairs. Very little is known about the early examples of the Arabic alphabet. Some sources mention the letter "Al-hutut as-saba", it means "seven letters" in the VII-VIII centuries as the first example⁷. They are: محقق – Muhaqqaq letter, ثلث – Suls⁸, توقيع – Tavqi letter, رفاع – Riqo, ريحاني – Rayhoni, نسخ – Nasx⁹ and تعليق – Taliq letter. Abul'al took this letter from the branches of his Kufi and Pahlavi¹⁰ letters and developed it for writing in Persian. But it all stems from the letter method, which basically consists of those six pens. Below is a list of the types and styles of this letter: شكسته نستعليق Shikasta, شكسته نستعليق شكسته Shikasta Nastaliq, سنبلی the letter of Sunbuli, ميخی the letter of Mehi¹¹, جلی دیوانی Jali Devoni, ijzat, riqo and shajari¹², زلف Zulf, اويغرى Uyguri¹³, مسلسل نستعليق with the letter of musalsal nastaliq¹⁴, مارقه the letter of morika¹⁵, رموزان Rumuzod letters¹⁶, صنعتلی کوفی the letter of Sanatli kufiy¹⁷, شاهي the letter of Shoxiy, The letter of Boburiy¹⁸, ناخن an embossed letter in quotation marks. طغرا the letter of Tugro, deboj, the letter of Noxun and others.

Due to the increasing focus on writing and copying, several calligraphy schools were established in Khorasan and Movarounnahr. They are:

- 1) Herat School of Calligraphy;
- 2) Bukhara School of Calligraphy;
- 3) Khorezm School of calligraphy ;
- 4) Fergana (Kokand) calligraphy school;
- 5) Samarkand School of Calligraphy;
- 6) Tashkent School of Calligraphy.

The Indian calligraphy school developed mainly under the influence of the Herat, Tabriz, Bukhara and Samarkand calligraphy schools¹⁹.

In the second paragraph, entitled “**The emergence of the school of calligraphy in Bukhara and the first calligraphers**”, during the reign of the

⁷ Жалолоддин ал-Сиватий, Асѡаф ул-мубто бар холи ал-муто, 1928, № 7812. جوامع الكلم في المو اعظ و الحكم في يوم. على يدالفقير عبدالمنان حاجي بن عبدالوهاب المرجوم الشاشي الحمدلله اولاً و الاربعاء قبيل العصر من شهر ذى الحجة المبارك سنة 1367 هجرية. آخراً.

⁸ Мухаммад Гиѡсиддин, Гиѡс ул-луѓат, Конпур, 1875.

⁹ Мухаммад Шариф Садр Зиѡ, Тазкират ул-хаттотон, ЎзФАШИ, инв. №1304, 68.вар; Давеш Мухаммад Бухорий, Фаводий ул-хутут, ЎзФАШИ, инв. № 2617. 18-19. вар.

¹⁰ Пахлавий хати Мийхий, Барахмий ва Хуруший хатларининг хатти расмисига ўхшашир (Анжуман ориан Доирот ул-маориф, Қобил, 1956, инв. № 15696, III жилд, 420. вар).

¹¹ Ойнаи ирфон, Муталлимин ва муаллимин. № 8777, 5-сон, 32. вар.

¹² Қомуси Исмоний, Али Саъидий, № 1698, 18. вар.

¹³ Исхоқхон. Жомеъ ул-хутути № 621, 59, -в. 122-123. вар.

¹⁴ Мирсиддики Хашмат, Тазкират ул-салотин, № 34, -в. 2. вар.

¹⁵ Исмоилий Ҳаққи, Тадрисоти ибтидоия, № 13177. –в. 112, 120-123. вар.

¹⁶ Мухаммад Хафид. Дуррул мунтахаббот, № 2282. вар.

¹⁷ Аҳмад Рафиқ. Тарихий умумий, № 1760, -в 446. вар.

¹⁸ Мухаммад Тоҳир, Ажойиб ут-табақот, № 2797. вар.

¹⁹ Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Шарқ хаттотлик ва миниатюра санъатидан намуналар (VII-XXI асрлар) альбом. Ўзбекистон маданияти ва санъат форуми жамғармаси Васийлик кенгаши. – Т.: 2011. – Б. 12.

Samanids (874–999), Bukhara became a major center for religious studies and the beginning of the school of calligraphy. Bibliographic, geographical dictionaries, which were an important part of cultural development in the 9th-10th centuries, were reflected in many works of various anthologies. Interest in books, the desire to collect them, the emergence of book markets, special libraries were an important part of the culture of this period.

Muhammad al-Muradi, the first calligrapher of the Bukhara School of Calligraphy, was a friend of Abu Abdullah Rudaki, one of the leading calligraphers and poets of Bukhara who lived in the ninth century. He was born and raised here. He was in contact with the great poets of his time. He wrote in two languages, mainly Arabic and sometimes Persian-Tajik. The poets also wrote satires about government employees. According to Abu Sa'd Abdul Karim ibn Muhammad as-Sam'ani (1113-1167), a well-known historian, literary critic and jurist in Central Asia and the entire Muslim world: "Abu Bakr al-Khwarizmi al-Bara'iqi²⁰ was a famous writer, poet, and Sufi, and was the mentor of the great philosopher Abu Ali ibn Sina. His elegant and deeply meaningful poems are popular among the people. Ibn Sina copied his master's poetry divan with his own hand²¹." It is clear from this opinion that Abu Ali ibn Sina learned the art of calligraphy from his teacher Abu Bakr al-Khwarizmi al-Bara'iqi and became a master of calligraphy.

The widespread development of calligraphy in Central Asia dates back to the time of Timur and Timurids. Timurids period (1370-1506) from Turkish special attention to the creation of Uzbek-language books c. Manuscripts prepared for the palace libraries and dignitaries were created at the level of a high standard of book art. The role of calligraphy in the development of the culture of timurids is also special. During this period, along with science and literature, the art of bookbinding, that is, the art of copying manuscripts and related calligraphy, painting, calligraphy, sahhof and cover, was very developed.

In the 16th century, when the Timurid kingdom was in crisis and political power passed into the hands of the Sheybanids, cultural life in Bukhara developed to a certain extent. Some of the Herat calligraphers, artists and cultural figures moved to Bukhara. The unique art of book and calligraphy characteristic of Bukhara flourished there.

Three representatives of the Shaibani dynasty occupy a special place in the history, culture and architecture of Bukhara. Ubaidullohan (who ruled Bukhara from 1512, and from 1533 to 1540 was the khan of all Uzbeks - the Supreme Ruler) was a general and warrior who put an end to civil wars after the death of Sheybanihan and devoted all his efforts to rebuilding Bukhara buildings. He wrote poetry under the pseudonym "Ubaydy." Judging by the memoirs of contemporaries who knew him personally, this ruler was the foremost and leading figure of his

²⁰ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хоразмий ал-Барақий Хоразм аҳлидан бўлиб, адиб, имом-хатиб, чиройли сўзловчи, хаттот ва фақиҳ олимлардан бўлган. Илм талабида Ироққа сафар қилган. Маккаи муқаррамада ҳам бўлиб, ҳаж қилган. Кейинчалик Бухорода муқим яшаган. <http://savollar.islom.uz/>.

²¹ Самъоний. Ал-Ансоб. 2 – жилд. Байрут. 1981. – Б. 161.

time. His "cultural level did not lag behind the level of Timurid leaders", and he "paid more attention to his library²²."

Mir Ali Hiravi (Fathobadi) - Mir Ali Kotib was born in Herat and later lived in the Fathabad district of Bukhara until the end of his life. Mawlavi Jami's work "Subhat ul-abror²³." Jawahir is a digital scribe, the only one in his time, the head of world secretaries, the leader of calligraphers of his time, the leader of world calligraphers, the qiblah of calligraphers Bani Adam, the master of classical calligraphy, the best calligrapher, master of calligraphy. The master of eloquence, the ruler of the climate of the pen, the emir of the land of letters, the founder of the lunar field of the letter of Maulan Mir Ali, was written by the secretary of Fathabadi. The world of Ali Hiravi is a follower of the Naqshbandi sect, الرامن دبد جمل ду Abdurahman JamiTḥfī ʾalā ḥrār "Tuhfatul al-Ahrar²⁴" (Gift for Ahror) copied in Akbarabad (India) in a beautiful Nasta'liq letter.

This section of the third chapter of the "Bukhara school of calligraphy of figures and described its activities," mentions. It is also known from history that a number of scientists, poets and nobles who lived in the Middle Ages, from a young age mastered the art of calligraphy, and later became known as mirzamunshi and secretary. Such great people not only published their own works, but also copied the works of other authors. For example, Mirzo Ismatulla Munshi, Sadiq Munshi Dzhondori Mir Masoom Bukhari, Avaz Badal Bukhari, Haji Yodgor, Domla Bobobekov, Abdulmajid Makhdoom Bukhari, Subhanguli, Mirzo Mavlon Bukhari, Abdulvahhobhodzha, Mohzo frequent - a clear confirmation. At that time in Bukhara the letters Kuli, Suls, Gubop, Naskh and Nastalik developed very much.

From the 16th to the 20th century, masters of calligraphy, calligraphers, famous artists and masters of rare art of the Bukhara school of calligraphy served the Bukhara school of calligraphy and laid the foundation for the golden age of this school. Representatives of the Bukhara school of calligraphy who lived in the 16th-20th centuries created a unique writing style and a school for the development of the school of calligraphy in Bukhara and the rise, development and development of book art.

Darwish Muhammad binni Dost Muhammad Bukhari was a calligrapher who lived in Bukhara in the 16th century. His large-scale work الخطوط فوايد Favoid ul-Hutut, written in Bukhara in 995 / 1586-87, is one of the largest and most authoritative treatises on calligraphy in Central Asia. A perfect copy of this work,

²² Ўзбекистон обидаларидаги битиклар: Бухоро. – Т.: Uzbekistan Today. 2016. – Б. 14.

²³ سبحة الابرار مولوى جاملى عليه الرحمه بخط كاتب جواهر رقم زرین قلم پكانهء زمان نادرهء دوران عمدہء كاتبان جهان زیدہء خطاطان اوان قدوهء خوشنوسان عالم قبلہء خوشخطان بنى آدم استان خطاطان ممتاز خوش نویسان بى انباز جميع خطاطان را مسلم جابك قلم نازك رقم كاتب هنرور ماهر سخنور شخص ارقام حاكم اقلام امير كشور خط امر قانون كتابت مبین احكام رقم معین ارقام قلم ممتاز العصر والافاق استاز الخط بالاتفاق مولانا مير على كاتب فتحابادی است کمالات ان جناب بیش از انست كه بتحریر بنیان و تقریر زبان شرح توان كرد یا بزور بازوی سخن كستری به بیرامن ان توان رسید "ای و صف تو جون فضل تو بی بایان است" ناچار عنان کمیئتسخن را از انطرف مصروف و بصب بیان معطوف میگردانم. مولانا میر علی بخاری كه مشهور بفنابادی اند شاکر خطاط نامدار صاحباعنبار مسعود مولانا زین الدین محمودانظ Шарифжон Махдум. "Рисолаи хаттотон." ЎзФАШИ, инв. № 2460. – Б. 19.

²⁴ خطاطی و خطاطان مولانا میر علی بخاری كه مشهور بفنابادی اند شاکر خطاط نامدار صاحباعنبار مسعود مولانا زین الدین محمودانظ Шарифжон Махдум. "Рисолаи хаттотон." ЎзФАШИ, инв. № 2460. – Б. 19.

²⁴ خطاطی و خطاطان مولانا میر علی بخاری كه مشهور بفنابادی اند شاکر خطاط نامدار صاحباعنبار مسعود مولانا زین الدین محمودانظ Шарифжон Махдум. "Рисолаи хаттотон." ЎзФАШИ, инв. № 2460. – Б. 19.

copied in Bukhara in 1222 / 1807-1908 during the reign of Amir Haydar, is kept in the manuscript fund of UzFASHI²⁵.

Mir Sayyid Muhammad al-Kotib, a calligrapher and poet from Bukhara, who lived in the 17th century, and Mir Ubaid Bukhari were students of the master calligrapher. He copied the works of Nizamiddin Ganjavi and Alisher Navoi "Hamsa" in a beautiful Nastalik style. The work of Nizami Ganjavi "Hamsa" was copied by Mir Sayyid Mohammed al-Kotib on behalf of Bakihoy Joybari. The Hamsa of Nizamiddin Ganjavi, copied by Mir Sayyid Mohammed al-Kotib, is stored in the Manuscript Fund of the Academy of Sciences of Uzbekistan²⁶. Among the owners of this calligraphy are a representative of the Bukhara school of calligraphy, which operated in Bukhara in the 17th century, the owner of calligraphy and calligrapher Muhammad Culi Turkmen²⁷.

The talented calligrapher Ernazar Elchi, Mullah Mohammed Ernazarbi Maksud oglu (XVIII century, Bukhara), who contributed to the development of the Bukhara school of calligraphy, was the head of the ambassadors of the Bukhara emirate in Russia and a major merchant. He studied at the madrasah, mastered calligraphy, religion and secular sciences, and from 1745 he traveled several times to Russia for commercial purposes, where he was received by Emperor Elizabeth Petrovna. Later, the ruler of Bukhara, Doniilby, led two embassy missions (1774-1776 and 1779-1780) sent to Russia by his father.

Domlo Bobobek, an experienced calligrapher known in Bukhara as "Ishtibar²⁸", was born in 1784 in Shakhrisabz, which was ruled by the emirate. He founded a special school of calligraphy in Bukhara. Among his famous calligraphy students were Abdurrahim Tamanno, Subkhonkuli, Umarhodzha, Mirmasumi Alamiyon, Mirsiroj Atalik, Abdulkadirkhoy Pishakboz and Sadridin Mahdum Khojandi. Domlo Bobobek. He taught calligraphy and syntax and morphology of the Arabic language (sarf and nakhu) in a madrassah at the invitation of the ruler of Bukhara, Amir Haydar (1800-1826).

The second chapter of the dissertation, entitled "Factors of the emergence of the school of calligraphy in the Bukhara Emirate: achievements and problems", consists of two sections, the first of which is devoted to the main factors of the development of the Bukhara school of calligraphy and book art. Sources about the Bukhara school of calligraphy and its representatives are mainly in the collection of rare manuscripts of the Abu Rayhon Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan and the Scientific Center for the Study of Arabic Manuscripts of the Bukhara State Museum-Reserve²⁹, Habib's treatise "Writing and Calligraphy"³⁰, Ubaydullokhan's "Devoni Ubaydiy"³¹, Darwish

²⁵ Фавоид ул-хутут. - فوايد الخطوط ЎзФАШИ. инв. № 2617., Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: 1971. – Б. 72.

²⁶ Н. Ганжавий. Хамса – ЎзФАШИ, инв.778., Шеърят.1091/1680-1681 й. Форс. Садр Зиё. кат. 23⁶.

²⁷ *كلام شريف هزده ورقهء ديكر محمد قلى تركمان كاتب مشهور شاكرد مير عبيد است محمدقلى مذكور از جملهء خطاطان مشهور و كاتبان معروف زمان سعادت توامان*

²⁸ Султонов С. Бобобеки Иштибар // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе. 1988. – С. 280.

²⁹ Эски китъа ва хатлар рўйхати, ЎзФАШИ, инв. № 42.

³⁰ Хабиб, Хат ва хаттогон, ЎзФАШИ, инв. № 3640. *خط و خطا طان*

Muhammad's treatise "Favoid ul-Hutut"³², Hasan Assaqoni's work "Takmila"³³, Bakhtovarkhan's treatise on "Calligraphers"³⁴, Muhammad Riza's treatise "Muntahab ul-lug'at"³⁵, Faizullah's treatise on "Holoti Khattaton"³⁶, Ahmad Donish's treatise "Asarhoi muntahaba"³⁷, Idris Mahdum Roji's "Risolai Khushnavison"³⁸, and Sharifjon Mahdum Sadr Ziyos Manuscripts Catalog "Risolai Khattaton"³⁹ and Asomi ul-Qutub⁴⁰ the names of Bukhara calligraphers are mentioned in his pamphlets. Also, the scientist and calligrapher A. Murodov, who conducted research on the art of calligraphy in Central Asia, gave information about 132 calligraphers who lived in Bukhara in the late second half of the XIX century⁴¹.

Writing is the basis of the art of book and calligraphy. It is known from research that the first writing was written on stone or tablets, not on paper. Such inscriptions are cuneiform inscriptions. Researchers have studied the history of writing in three stages — drawing, writing, and typing⁴². The development of fine arts in Central Asia was also due to the improvement of writing and the expansion of the artistic content of calligraphy⁴³. It should be noted that the manuscripts were written mainly in Arabic. It is known that there are dozens of types of Arabic script, and in Central Asia the most popular types are Talag, Nastalik, Naskh⁴⁴.

In the late XIX and early XX centuries in the city and regions of Bukhara there were separate public libraries, private libraries. In this regard Abdurauf Fitrat⁴⁵, Zaky Validiy Tugon⁴⁶, Muhammad Ali Baljuvani⁴⁷ and others have reported on this. There were three private libraries in Bukhara in the early twentieth century. These are the Burhanuddin Sadr Qaziqalon Library, the second Mir Siddiqhon Hashmat Library and the third Sharifjon Mahdum Ziya Sadr Library⁴⁸. In the book-writing workshops, master artists selected the manuscript according to the content of each work, and conducted research to beautifully and

³¹ Убайдуллохон. Девони Убайдий. ЎзФАШИ, инв. № 8931. ديوان عبيدي.

³² Дарвеш Муҳаммад. Фавоид ул-хутут, ЎзФАШИ, инв. № 2617. فوايد الخطوط.

³³ Ҳасан Ассақоний. Такмила, ЎзФАШИ, инв. № 2617. تکميلة.

³⁴ Бахтовархон. Хаттотлар ҳақида рисола, ЎзФАШИ, инв. № 202.

³⁵ Муҳаммад Ризо. Мунтахаб ул-луғат, ЎзФАШИ, инв. № 427. منتخب اللغات.

³⁶ Файзуллох. Ҳолоти хаттотон, ЎзФАШИ, инв. № 5622. حالة خطاطان.

³⁷ Аҳмад Дониш. Асарҳои мунтахаба, нашрга тайёрловчи Ҳодийзода, н. Давлати Тоҷикистон, 1959. 288 б.

³⁸ Идрис Маҳдум Рожий. Рисолаи хушнависон, ЎзФАШИ, инв. № 2193. رساله خوشنوييسان.

³⁹ Шарифжон Маҳдум. Қўлғезмалар каталог "Рисолаи хаттотон." ЎзФАШИ, инв. № 2460.

⁴⁰ Асоми ул-кутуб. ЎзФАШИ, инв. № 2460.

⁴¹ Муроодов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Фан. 1971. – Б. 66-94.

⁴² Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1979. – Б. 19.

⁴³ Норқулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1970. – Б. 38.

⁴⁴ Масъудали Ҳақимжон. Хатти муъаллимий (араб ёзувининг вужудга келиши ва турлари). – Т.: Мехнат. 1991. – Б. 64.

⁴⁵ Фитрат Абдурауф. Баёноти сайёҳи ҳиндий // Шарқ юлдузи, 1991. №8. – С. 3-56.

⁴⁶ Қаранг: Валидов А.З. О собраниях в Бухарском ханстве (отчёт о командировке) // ЗВОИРАО – Петербург, 1916. Том XVIII. вып. III-IV. – С. 245-262; Маълумот ӯ дар ин асар таҳлил шудааст: Абдурахманов А., Заҳидӣ А. Заки Валидий Тўғоннинг Туркистонга илмий сафари. – Т.: Фан, 1997. – Б. 76.

⁴⁷ Муҳаммад Алӣ ибн Муҳаммад Саид Балжувонӣ. Таърихи нофey. – Душанбе, 1994. – С. 120. (бо имлои арабӣ).

⁴⁸ Воҳидов Ш., Чориев З. Садр-и Зия и его библиотека. Из истории книги и книжной культуры в Бухаре в начале XX века. / Книги, библиотеки, каталоги. Книга 1. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. – С. 9. "Фихрист"ида (вар. 176-18а)

artistically decorate the book's cover and inside pages. As a result of this research, a new style of art, the "cloud spring" method of painting paper, has emerged.

The second paragraph of this chapter provides historical information on "The impact of the activities of the Bukhara School of Calligraphy on cultural life." Qualified specialists and calligraphers in various fields have been trained in Bukhara madrassas. Most of the graduates of this school were teachers, scholars, writers, officials, ambassadors, military men, imams, painters, musicologists, calligraphers, mirzas, and even enlighteners. Representatives of the Bukhara School of Calligraphy have played an important role in the history of Central Asia and its cultural life. Among the famous mirzamunshis and calligraphers of Bukhara, there were even statesmen who served the cultural development of our people.

Khalifa Niyazkuli also demonstrated his knowledge and talent in Bukhara. He knew the Qur'an by heart and his voice was very sweet. He was also unmatched in skill in the calligraphy department. It is mentioned that he copied the works Sharhi Ishbah and Jami 'ar-Rumuz. When he arrived in Bukhara, Amir Shah Murad appointed him imam of the Kalon Mosque. He remained in this position for the rest of his life.

In Bukhara, the art of calligraphy had a great impact on the material and cultural life. In the 15th century, especially in the 16th century, many public buildings were built in Bukhara, and the city became more beautiful and became one of the cultural centers of Central Asia. The city has a high level of historiography, literature and calligraphy. Bukhara is not only a treasure trove of history and artifacts - ancient monuments, but also an opportunity to understand the spiritual history of our identity, roots, past and ancestors, which is vividly reflected in these architectural monuments, masterpieces of fine art, especially the so-called epigraphy is calculated.

The first Juma Mosque in Bukhara was founded in 713 by the Arab commander Qutayba ibn Muslim and was built on the site of a pagan temple in the city - Kohandiz (Ark). As the ranks of the Muslims grew steadily, the Emir of Khorasan, Fazl ibn Yahya ibn Khalib Barmaki, expanded and rebuilt it in 154 (771)⁴⁹. On the sides and on the top of the roof of the Kalon Mosque, there are verses from the surahs "Isra", "Ali Imran", "Jum'a" and "Tawba" in the Qur'an. Calligrapher - Pir, Sheikh Boyazid Purniy⁵⁰.

Abdulaziz Khan's decree of 1541 was placed on the left side of the gate, in which such words were written: در تاريخ شهر ذى الحجة سنة ثمان و تسعمائة 948 حضرت سلطان كامكار و خاقان معدلت شعار رافع لواء العدل و الاعحسان قانع ابية الجور و العدوان صاحب الجود و الكرم و التهوير ابو الغازى سلطان عبد العزيز بهادر خلد الله ملكه و سلطانه بخشيدند برعاياى بلده فاخره بخارا مبلغ سى شش 36 هزار تنكجه تقبلى و هنده 18 هزار تنكجه نفا وتى تنكجه مروى را بست و هفت 27 هزار تنكجه توفيرى راکه مجموع هشتاد و يك 81 هزار تنکه ميشود و فرمودند که کس که این

⁴⁹ Жуманазар А. Бухоро таълими тизими тарихи. – Т.: Akademnashr. 2017. – Б. 39.

⁵⁰ Ўзбекистон обидаларидаги дурдона битиклар. – Т.: O'zbekiston. 2011. – Б. 195.

زر را بعد از این تاریخ از مردم بستاند در لعنت خدای تعالی و فرشتگان و بیغمبران و بسایر خلائق باشد
کتبه بیر شیخ البورانی:

Abul Ghazi Sultan Abdulaziz Bahadur (may God make his kingdom and kingdom last forever), the mighty Sultan, the righteous Haqqan, the one who raised the banner of justice and charity, the one who abolished oppression, the one who abolished oppression, the one who abolished oppression, He donated thirty-six thousand coins of taqwa, eighteen thousand coins of difference, twenty-seven thousand coins of tawfir, and a total of eighty-one thousand coins. And (Abdulaziz Khan) said: "Whoever takes these gold from the people after this, let him be cursed by Allah, His angels, His prophets and all the people." It was written by Pir Sheikh al-Purani.

The first paragraph of the third chapter of the dissertation, entitled "Bukhara School of Calligraphy of the XX century" deals with "the exile and repression of representatives of the Bukhara school of calligraphy." In Central Asia, the art of calligraphy and calligraphy developed and improved along with the countries of the Near and Middle East until the beginning of the XIV century and the end of the XIX century. Even in the history of the art of calligraphy, new writing styles and types were invented and created by Central Asian calligraphers. Unfortunately, the wars waged by the rulers to expand their territories, bureaucracy, coronation, the policies of the Russian Empire in the late 19th century, and the brutal policies of the Soviet era also affected this priceless calligraphy and book art.

Skobelev, the military governor of the Ferghana region of the Turkestan governor-general's office, wrote: "It is not necessary to destroy a nation in order to destroy it. If you destroy its culture, art and language, it will soon decline"⁵¹.

Mir Muhammad Siddiqkhan ibn Muzaffar "Hashmat" Bukhari, a calligrapher of the Bukhara school of calligraphy, a member of the Mangit dynasty, who was not interested in wealth, fame and the throne, but devoted his entire life to calligraphy and enlightenment, is also very interesting. The Tajik Soviet poet and writer Sadridin Aini writes about him: (1882-1917) was in captivity.

Mufti, teacher and calligrapher Muhammad Ikram ibn Abdusalom (Domla Ikromcha) was one of the progressive scholars of Bukhara. He was born in 1847 in Bukhara⁵². In the early twentieth century, as a mufti, he defended the Jadid-New Methodist schools in Bukhara from groups of ancientists led by the cleric, Mullah Abdurazzaq. The pamphlet "Bedorii khobidagon and ogahi nodonon" ("Awakening of the sleeping and awakening of the ignorant" 1910) reflects the protests of the people against the emirate in Bukhara. After this treatise, Domla Ikromcha was exiled from Bukhara and sent to Peshko district as a judge in 1912-1914. After the April 1917 demonstration in Bukhara, Domla Ikromcha was arrested in Guzar. Domla Ikromcha was tortured by enemies of knowledge and prison officials, and his health was severely damaged.

⁵¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ. 1998. – Б. 24.

⁵² Педагогика. Энциклопедия. ЎзБМЭ. – Т.: 2015. II – жилд. Ж – М. – Б. 64.

Mirzo Salimbek, historian, writer, calligrapher, Mirza Munshi, poet, translator and patriot from Bukhara, held the positions of government in Nurat, Sherabad, Boysun, Shakhrisabz, Chorjoy of the Bukhara emirate⁵³. He was arrested by the revolutionaries on unjust charges and briefly detained at a madrassa in Bukhara's Ghaziyan Guzar.

Muhammad Sharifjon Makhdum Cadr Ziya (1867-1932), who created in the direction of the traditions of the scientific and literary environment of Bukhara, was considered to be the last head judge of Bukhara, enlightener, historian, calligrapher and book lover. In the late 19th and early 20th centuries, Sharifjon Makhdum Sadr Ziya was sent to Karshi as a judge during the reign of Amir Alimkhan (1910-1920). In Karshi, Sharifjon Makhdum Sadr Ziya's works, which were the product of a lifetime of hard work and hardship, were burned by the emirs and turned into a handful of ashes.

In connection with the Kolesov incident, Emir Sayyid Alimkhan suspected Sharifjon Makhdum Sadr Ziyoni of "supporting the revolutionary forces" and arrested him⁵⁴. He was detained in Karshi for 70 days and after his arrest was handed over to the Amir's uncle, the governor of Shahrhisabz, Akramkhan⁵⁵. Later, Sharifjon Makhdum Sadr Ziya was detained in a Soviet-era prison in Bukhara (Ghaziyan Guzar) on unjust charges. He contracted typhoid (sweating) and was hospitalized several times in a prison hospital, where he died in 1932. His tomb was on the left, the third right in the first row, if we face the tomb of Hoja Ismat. During the partial destruction of cemeteries during the Soviet regime, the burial place of Mirza Muhammad Sharif Sadr Ziya was also destroyed.

Abdurauf Fitrat, a spokesman for the Bukhara School of Calligraphy, was accused of blasphemy and rebellion, along with many Jadids, for his progressive democratic ideas and views, and was seen by tsarist officials as an opponent of colonialism. During the Soviet era, when the communist ideology prevailed, Fitrat was denounced as a nationalist, a supporter of Pan-Turkism, and an "enemy of the people." According to Professor H. Yakubov, A. Fitrat was brought under his protection by his student and head of the government Fayzulla Khodjaev until 1937. In 1937, like many others, A. Fitrat was arrested by the NKVD (1934-1956). He was also included in Joseph Stalin's March 28, 1938 "List of those declared to have been shot"⁵⁶.

⁵³ Мирзо Салимбек. Кашкўли салимий таворихи муттақадимин ва муттаахирин. Бухоро. 2003. – Б. 267.

⁵⁴ 1918 йилда Садр Зиёнинг барча мол-мулки мусодара этилди, кутубхонасининг бир қисми батамом йўқотилган ҳамда унинг қўлёзмалари ёқиб юборилган. Бухорода Мирзо Низомиддин Урганжи хонадониди НКВД ходимлари томонидан ташкил этилган қамокхонада Садр Зиё апрель 1932 йилда вафот этган.

⁵⁵ Хадизоде Р. Источники к изучению таджикской литературы. XIX в., – С. 63.

⁵⁶ Биз 1937 йилдан 1938 йилгача бўлган даврда Ўрта Осиёда “Сталинист рўйхатлари” таҳлилини давом эттирмакдамиз. Бу сафар у Ўзбекистон ҳақида бўлади. Stalin.memo.ru манбасига кўра, Сталин шахсан 496 кишининг рўйхатини тасдиқлади, улардан 437 киши ўлимга, 59 киши 10 йилдан қамокка ташланди. Сталинистлар рўйхатидаги таниқли шахслар орасида машҳур “Ўзбек зиёлилари” китобининг муаллифи, Компартия Марказий Комитети (У) Ўз матбуот қотиби ва ЎзССР Халқ таълими комиссари бўлган Раҳим Иноғомовни таъкидлаш мумкин. Шунингдек, рўйхатда ўзбек миллий романтика мактабининг асосчиси Абдулла Қодирий ва таниқли ёзувчи Рауф (Абдурауф) Фитрат ҳам бор эди. Тафсилотлар: <https://regnum.ru/news/polit/2329482.html>

He was a calligrapher and painter for the Bukhara emirs. Each of the Bukhara emirs also had his own library in the arch, including the last ruler, Emir Sayyid Alimkhan. But these rare sources were confiscated by the Soviet government, most were destroyed, the calligraphers were persecuted, imprisoned, and some were exiled.

The second paragraph of the third chapter of the study is entitled "Revival of calligraphy school traditions in the years of independence of Uzbekistan and the relevance of the study of manuscripts. and the search for, finding, researching, and circulating sources about secretaries is also all as important as historical events.

While significant historical sources on our history were first written in Arabic, especially when heads of state or governors were Arabs, later wrote in Persian, a language taught in academic circles, madrassas, and schools as a necessity of general development, and by the end of the nineteenth century As the language of the Qur'an, Persian and Turkish were used for poetry and other fields.

Our great calligraphers did not regard the words they wrote at the end of our history as merely a combination of letters, they did not forget the elegance and sophistication of the East, so the more glorious our history, the more elegant it is, the more glorious our history is. so musical.

Thus, in order to revive the forgotten traditions of book art and the Bukhara school of calligraphy, the art of calligraphy and miniature was highly developed and developed in Central Asia during the reigns of the Timurids, Shaybanids and the last dynasties Ashtarkhanids and Mangits (Emirates). The Bukhara School of Calligraphy has made great strides in the development of the art of calligraphy, book decoration and miniature work. The calligraphers of the Bukhara School of Calligraphy have made a significant contribution to the development of world science and culture among the peoples of Central Asia. Instead of the last word, Bukhara head judge, calligrapher and book lover Sharifjon Mahdum Sadr Ziyο lamented: There is no one who knows a secretary or recognizes his writing and appreciates their kindness⁵⁷."

CONCLUSION

The dissertation analyzes the school of calligraphy, book history, book work and art in historical processes in the XVI-XX centuries on the basis of sources. These analyzes summarized the scientific opinions that emerged during the study of the data obtained, and final conclusions and recommendations were made. They are as follows:

1. Types and methods of writing of the first schools of calligraphy in Central Asia, the emergence of the school of calligraphy in Bukhara in the XVI century, the representatives of the Bukhara school of calligraphy until the XIX century, their activities were described. The role of calligraphy (calligraphy) and its creator,

محمد شریف جان مخدوم صدر ضیاء. اسامی الکتب (فہرست). تاشکنت. "یانکی عصر اولادی". 2007. ص. - 182 57

the artist-calligrapher, played an important role in the cultural life of the peoples of Central Asia, especially in the Bukhara school of calligraphy.

2. In the XVIII and early XX centuries in the city of Bukhara, around which more than ten thousand students were educated in more than three hundred madrasas. Textbooks, manuals were as necessary as water and air. There are no less than forty-fifty madrassas belonging to the first sub-category without a library and without foundation property. Linguistic works were required to be available in all madrassas. In the madrassa libraries, books were also copied to students who were not calligraphers, in return for a much cheaper fee. The students really tried to take advantage of the extra income opportunity. This was one of the reasons why books were copied in madrassas. Crude and ugly handwritten books were the product of such needs.

3. In the libraries of madrassas, valuable books were also copied by skilled calligraphers among madrassa students, who copied books at the level of works of art by special orders. The letters written by the artist calligraphers, in addition to expressing meaning, excited people and gave them aesthetic pleasure. Every letter written in the secretary's pen was considered an immortal work, like a miracle of art.

4. All rare works and documents kept in the manuscripts fund of archives and libraries of the Republic testify to the fact that the books and pamphlets on calligraphy copied by Central Asian calligraphers have seven types of calligraphy and thirty-six styles in Arabic, Persian and old Uzbek scripts. naskh and naskhi Bukhari (Mir Ubayd Bukhari) were found to be style inscriptions.

5. The development of the school of calligraphy in the Bukhara emirate in the XIX century, its achievements and problems, the main directions and objects of development of the Bukhara school of calligraphy were studied. Famous calligraphers from Bukhara and the impact of their activities on cultural life were studied.

6. The deportation and imprisonment of calligraphers and secretaries in the Emirate of Bukhara, the twentieth-century representatives of the calligraphy school in Bukhara and their repression, as well as the study of calligraphy and manuscripts during the years of independence of Uzbekistan proved its relevance.

Based on the above conclusions, the following suggestions and recommendations were developed.

1. Preparation of a multi-volume monograph "Central Asian School of Calligraphy: Formation, Development and History to the Present" in collaboration with Uzbek and foreign scholars.

2. Creating biobibliographies of famous calligraphers from Central Asia and Bukhara in Uzbek and foreign languages and posting them on social networks and websites.

3. Holding an international scientific-practical conference on the school of calligraphy and book art in Central Asia.

4. Web-site on the Internet sites: www.buxoroxattot.uz and the opening of the official telegram channel "Bukhara calligrapher" and its regular operation.

5. It would be expedient to open a boarding school in Bukhara specializing in calligraphy, book art and history.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/30.12.2019.TAR.78.02
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ
ПРИ ТЕРМЕЗСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

БУХАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ДЖУРАЕВ ХУСЕН ХАЙРУЛЛОЕВИЧ

**ИСТОРИЯ БУХАРСКОЙ ШКОЛЫ КАЛЛИГРАФИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ
НА КУЛЬТУРНУЮ ЖИЗНЬ**

07.00.01 – История Узбекистана

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ
ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Термез – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В.2018.1.PhD.Tag.235

Диссертация выполнена в Бухарском государственном университете

Автореферат диссертации размещён на трех языках (узбекский, русский, английский (резюме)) на веб-странице Научного совета (<http://ik-tarix.nuu.uz>) и на Информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyo.net).

Научный руководитель:

Хаитов Шадмон Ахмадович
доктор исторических наук

Официальные оппоненты:

Кабулов Эшболта Атамуродович
доктор исторических наук

Вахидов Шадмон Хусейнович
доктор исторических наук, профессор

Ведущая организация:

Навоийский государственный педагогический институт

Защита диссертации состоится « ____ » _____ 2021 года в ____ часов на заседании научного совета PhD.03/30.12.2019.Tag.78.02 при Термезском государственном университете (Адрес: город Термез _____, Тел.: _____, Факс: _____, e-mail: _____).

Автореферат диссертация разослан « ____ » _____ 2021 года.
(реестр протокола рассылки № ____ от « ____ » _____ 2021 года.)

С.Н. Турсунов

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, профессор

Х.Э. Холмунинов

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, кандидат исторических наук, доцент

Ш.Б. Шайдуллаев

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования. Уникальная рукопись, созданная в Бухаре, находящаяся в фонде рукописей института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан (ИВАНРУз) выявляет и изучает литографические источники, влияние на духовную, материальную и культурную жизнь школы каллиграфии, развитие узбекской и мировой книги и истории книгопечатания.

Объект исследования: история Бухарской школы каллиграфии на основе рукописей, альбомов (китъа), изданий советских лет, периода независимости и зарубежных научных исследований.

Предмет исследования: история Бухарской школы каллиграфии и ее влияние на культурную жизнь, становление, этапы и содержание этой школы.

Методы исследования: теоретической основой для данного исследования послужил цивилизационный подход к проблеме. В диссертации использованы исторические, систематизирующие и сравнительные, проблемно-хронологические методы анализа и объективности.

Научная новизна исследования заключается в следующем: изучение первоисточников позволяет выявить (определить) уникальный стиль и творческое направление четырех основных школ каллиграфии в Бухаре, основанных Мир Али Хирави (Фатхободий), Мир Убайдом Бухорий, Домло Бобобеком и Шарифджоном Махдум Садр Зиё.

В работе показано (доказано, продемонстрировано), что искусство каллиграфии зародилось в Бухаре в IX – X веках и оказалось полностью сформированным, как школа, в XVI веке. В работе указаны имена десятков неизвестных ранее каллиграфов и (переписчиков) (Кулмухаммад Бухорой, Аваз Бадали Бухорой, Мир Поччо ибн Мир Рахматуллох Бухорой и т.д.), внесены уточнения в инициалы некоторых каллиграфов (Абдулбоки бин Шамсиддин Мухаммад, Кари Ахмад и др.), а также в даты жизни и смерти (Эшан Накшбандхан, 1958, Домло Шакир, 1886 – 1977 и т.д.).

В работе дается описание и пути распространения таких методов и направлений Бухарской школы каллиграфии, как “Абри баҳор” (весенние облака), “Пойгир” (конец страницы), “Насхи Бухорий” (Бухарская надпись), “Нохуний хат” (ногтевая письменность), “Терма дуднавис” (узоры, схожие с кольцами дыма), “Тавъам (близнецы) хати”, правила размещения в рукописных книгах текстов и комментариев к ним, сохранение переписанного текста без изменений, не смотря на повреждения (огонь, грызуны, сырость, ржавчина и т.д.), оформление обложки, искусство оформления введения и заключительной части, принципы оформления для студентов медресе и начальных школ книг “Хафтияк”, а также “Порача”, оформление в виде отдельных книг каждой из 30 частей Священного Корана.

Автор анализирует деятельность мастеров книжного искусства, работавших в личных библиотеках Бухары, таких как резчиков бумаги, каллиграфов, саххоф, художников и мастеров, создававших обложки книг.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования представлены и апробированы на 8 научно-практических конференциях, в том числе 2 международных научных конференциях и 6 национальных научных конференциях.

Публикация результатов исследования. Опубликовано 1 монография на тему диссертации, 1 трактат, опубликовано 5 статей в рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан изданиях и 8 статей в зарубежных журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключительной части, списка использованных источников и литературы, а также приложения. Научно-исследовательская часть диссертации составляет 157 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; Part I)

1. Жўраев Ҳ. Бухоро хаттотлик мактаби тарихи ва унинг маданий ҳаётга таъсири. // Монография. “Имом Бухорий халқаро маркази”. – нашриёти. 2019. 195 б.
2. Жўраев Ҳ. Беназир санъат мутолааси. Рисола. – Т.: Наврўз, 2014. – 124 б.
3. Жўраев Ҳ. Ёзув – кўнгил ойнаси. // Мозийдан садо. – Т.: 2012. 3. (55). – Б. 8-9. (07.00.00 № 3)
4. Жўраев Ҳ. Ёзув – маданиятимиз тарихи. // Гулистон. 2013. № 4. – Б. 17.
5. Жўраев Ҳ. Мўъжиза содир бўлади... // Гулистон. 2014 .№ 1. – Б. 28.
6. Жўраев Ҳ. IX-XIII асрлар Туркменистон сирланган кулолчилиги. // Вестник Хорезмской академии Маъмуна. – Хоразм. 2014. № 3. –Б. 18-22.
7. Juraev Kh. The art of calligraphy in bukhara: the development of calligraphy art in Bukhara and its place in cultural life. // Motif akademi. Туркия. 2014. № 1. – Б. 195-207.
8. Juraev Kh. Khoja Zayniddin khanaka Носа Zeynetin Makberesi. // Motif akademi. Туркия. 2014. № 2. – Б. 255-265.
9. Жўраев Ҳ. Ҳирот хаттотлик мактаби тарихидан. // “Темурийлар даври ёзма меросининг тарқалиши ва ўрганилиши” VIII Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. ЎзРФА. Темурийлар тарихи давлат музейи. - Т.: 2015.20.10. – Б. 110-114.
10. Жўраев Ҳ. Бухоро хаттотлик мактабининг ўзига хослик анъавийлиги. // Имом Бухорий сабоқлари. Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази нашри. – 2018 № 2. – Б. 57-59. (07.00.00 № 17).
11. Жўраев Ҳ. Бухоро хаттотлик мактабининг асосчилари (XV-XVI асрлар). // СамДУ. Илмий ахборотномаси. 2018. 4 (110). Б. 18-23. (07.00.00 № 8).
12. Жўраев Ҳ. Қадимги Бухорода қоғоз ишлаб чиқаришда сувдан фойдаланилиш. / Тожикистон Панжикет педагогика институти. Анжумани илмий-амалий байналмилалӣ бахшида ба Соли сайёҳӣ ва рушди ҳунарҳои мардумӣ ҳамчунин барномаи «Об барои рушди устувор барои солҳои 2018-2028», «Технологияҳои инноватсионӣ ва дурнамои рушди улуми табиӣ ва иҷтимоӣ-гуманитарӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – 2018. № 3. – Б. 169-177.
13. Жўраев Ҳ. Бухорода сомонийлар давлати ҳамда IX-XX асрларда ижод этган шоирлар ва моҳир хаттот-муншӣлар фаолияти ҳақида. / Анжумани илмий-амалий байналмилали бахшида ба таҳлили 1159 солагии зодрӯзи сардафтари адабиёти тожик Устод Абуабдуллоҳи Рӯдаки “Хикмати Рӯдаки”, 22 сентябри соли 2018 дар Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар

ш. Панчакент.мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – 2018. № 4. – Б. 83-92.

14. Джураев Х.Х. История школы каллиграфии и оформление рукописных книг в Средней Азии (XV-XX веков). / XXXVI выпуск журнала «Гуманитарный трактат». – Россия: Кемерово, 26.11.2018. – С. 11-15.

15. Джураев Ҳ.Ҳ, Джураева Ф. Аҳмад Донишнинг илмий ва ижодий мероси хусусида. // XIX-XX аср бошларида Марказий Осиёда интеллектуал мерос: анъаналар ва инновациялар. Илмий тўплами. – Т.: 2018. – Б. 258-261. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти.

16. Джураев Ҳ.Х. XIX-XX аср матоларидаги нақшли ёзувлар ва уларнинг моҳиятига доир. / Международная научно-практическая конференция на тему «Послание Лидера нации” зеркало политического, социально-экономического и культурного развития Таджикистана», – 19 марта 2019 года в Таджикском педагогическом институте в городе Пенджикент. – Б. 209-212.

17. Жўраев Ҳ.Х Бухоро кутубхоналари тарихига доир. // “Бухоро тарихи масалалари” мавзусида Республика илмий-амалий анжуман материаллари. БухДУ. Бухоро, Дурдона, 2019. – Б. 42-46.

18. Жўраев Ҳ.Х. Бухорода нумизматика ва глиптика санъатнинг ноёб хазиначилари. / Вестник института/ Сокровищница науки, 2019, № 1/2. Специальный выпуск материалы Международной научно-практической апрельской конференции. 30 апреля 2019 года в Таджикском педагогическом институте в городе Пенджикент.

19. Джураев Х.Х. История школы каллиграфии и оформление рукописных книг в Средней Азии (XV-XX веков). Россия XXXVI выпуске журнала «Гуманитарный трактат» научный журнал о гуманитарных науках. Кемерово 26.11.2018. – Б. 11-15.

20. Джураев Х.Х. О каллиграфии и каллиграфях Бухарского эмирата второй половины XVIII – середины XIX вв. Достижения науки и образования. Научно-методический журнал. [HTTPS://SCIENTIFICTEXT.RU](https://scientifictext.ru) № 7 (48), 2019. – Б. 12-14

21. Джураев Х.Х. Абри баҳор вчера и сегодня. Паёми донишқада/Махзани илм, 2019, № 2. – С. 123-125. Маводи. научно-практической международной конференция в Таджикском Педагогическом институте в городе Пенджикент.

22. Khusen Djuraev, Aesthetics of oriental calligraphy. / International conference problems and olutions of advanced scientific research (united states of america), (Международная конференция проблемы и решения современных научных исследований). Vol 1 № 01 (2019): Pasofasr. Published: may 10.2019. – С. 332-340.

23. Juraev Kh. Abru-bahor in Bukhara yesteday and today. 3 – Uluslararası sosyal bilimler kongresi. 3 – International congress congress on social sciences. 3 – Xalqaro ijtimoiy fanlar anjumani. 17-21 oktyabr 2018. – С. 56.

24. Джураев Х. История школы каллиграфии в Средней Азии (XV – XX вв.). Россия – Узбекистан Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития. Челябинск ЧГИК 2019. – С. 144-146.

25. Джураев Х.Х. История миниатюристов и каллиграфов Бухары (XIX-XX вв.). // Вопросы истории. Российская Федерация.РАН. 2020. № 7. – С. 200-205.

II бўлим (II часть; Part II)

26. Жўраев Ҳ. Таълим ва таржима жараёнида ёшларнинг психологик қобилиятларини ошириш ва психологик нуқтаи назардан ўрганиш. // “Шарқ таржимашунослиги: тарихи, ҳозирги куни ва келажаги” мавзусида Республика илмий анжуман материаллари ТошДШИ. – Т.: 2013. 30.10. – Б. 162-164.

27. Жўраев Ҳ. Соғлом авлод тарбияси. // БухДУ “Илмий ахбороти”, 2014. № 3. – Б. 140-144.

28. Жўраев Ҳ. Дин ва фалсафанинг асосий вазифаси инсонларни алоқий тарзда яшашга ундашдир. // “Фалсафанинг долзарб муаммолари” мавзусида Республика илмий амалий анжуман материаллари. – БухДУ. 2014.27.02. – Б. 92-96.

29. Жўраев Ҳ.Х. Таълим тизимида санъат усталари кадрлар тайёрлашнинг такомиллашуви. // “XXI асрда психологик хизматни ташкил этишнинг долзарб муаммолари” мавзусида Республика илмий анжуман материаллари 2-том. БухДУ. 2013.19-20.04. – Б. 166-169.

30. Жўраев Ҳ. Бухоро хаттотлик мактаби тарихи ва унинг маданий ҳаётга таъсири. “Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)”. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – 2017.15.12. – Б. 131-134.

31. Жўраев Ҳ.Х. Беназир аллома, ажойиб хаттот ва мураббий. // Бухоро мавжлари. 2013. № 2. – Бухоро. 48-49.

32. Жўраев Ҳ. Дурдона битиклар. // Бухоро мавжлари. Бухоро, 2014. № 2. – Б. 56-57.

Автореферат “Дурдона” нашриётида таҳрирдан ўтказилди ва ўзбек, рус
ҳамда инглиз тилларидаги матнларнинг мослиги текширилди.

Босишга рухсат этилди: 11.06.2021. Бичими 60x84 1/16. Рақамли босма
усулида босилди. Times New Roman гарнитураси. Шартли босма тобоғи: 3.2.
Адади 100 нусха. Буюртма №167.

Гувоҳнома АИ № 178. 08.12.2010.
“Sadriiddin Salim Buxoriy” МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Бухоро шаҳри, М.Иқбол кўчаси, 11-уй. Тел.: 0(365) 221-26-45.

